

**PANDAVGUPTA NIWAS
ATHAVA PANCARATRA**

VIMAVALA, I.

6039

गूजरात विद्यापीठ ग्रंथालय

गुजरात कॉपीराइट विभाग :

अनुक्रमांक ६०३७ किंमत

ग्रंथनाम पाठ्य पुस्तक

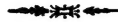
वर्ग क्र ६५२

ॐ

महाकविश्री भास विरचित
पांडवगुहनिवास.

अथवा

पुंयरात्र.

साक्षर श्री भंजुलाल दवेनां आमुष संहित

अनुवादक,

धश्वरलाल वीभावाणा.

प्रकाशक,

नटवर ऐम. वीभावाणा.

डे. वीभावाणा डाउस.

कृष्णापीठ, सुरत.

आवृत्ति ३ वी.

प्रत ५००.

विक्रम संवत् १९७६.

धश्वरी सन् १९२०.

मूल्य ३. ०-१२-०.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
પ્રત્યેક સર્વ હક સ્વાધીન રહેલું
ગુજરાતી કૌપીરાઈટ-સંગ્રહ

આ લેખકતાં અન્ય પુસ્તકો.

માનવ શયતાન.

ક્રી. રૂ. ૧-૮-૦.

ભામિની કે ભૈરવી ?

ક્રી. રૂ. ૨-૦-૦.

બેગમ કે ખસા ?

(છપાય છે.)

અમદાવાદ-શહાપુર, વનમાળી વાંકાની યોજનામાં પટેલ હરિભાઈ
દલપતરામે પોતાના ' અથોદય ' પ્રિ. પ્રેસમાં છાપ્યું.

સાવિનય સમર્પણ

શ્રીમાન શેઠ

જમનાલાલજી ખભજની સેવામાં,

વર્ધા.

અનેક લોકોપયોગી કાર્યના ઉદારચિત્ત પ્રણેતા તરીકે;
જનસેવાના ઉત્તમ માર્ગોના અહર્નિશ વિહારી
તરીકે; અસંખ્ય રાજકીય, સામાજિક, નૈતિક
તેમજ ઔદ્યોગિક પ્રવૃત્તિઓના પ્રયોજક
તરીકે; વિદ્યા, સાહિત્ય, કળા, વિજ્ઞાન,
જાતિસુધારણા અને સ્વદેશાભિમાન
જેવાં મહાન ક્ષેત્રોના ઉત્તેજક તથા
પોષક તરીકે હું આપને સમીપમાં
પ્રત્યક્ષ જોઉં છું; તો આ ગ્રંથ—
સમર્પણ માટે અન્ય સ્થાન
ખોળવા વ્યર્થ પ્રયત્ન
શા માટે કરું ?

આપનો ઉપકૃત,

ઈન્દિરલાલ વીમાવાળા.

આમુખ.

સન્માર્ગલોકનાય વ્યગ્નયતુ સ વસ્તામર્સી વૃત્તિમીશઃ ।

કવિકુલગુરુ કાલિદાસને માટે ય સંસ્કૃત વાસ્તવ્યમાં એક કાળ એવો હતો કે જે સમયે તેમણે ઉપર્યુક્ત ઉલ્લેખ કરવો ઉચિત ગણ્યો હતો. માલવિકાગ્નિમિત્ર નાટકનાં મંગળાચરણદ્વારા ભગવાન શંકરને તેમણે વિનવ્યું કે પ્રેક્ષક જનોના ચિત્તમાં વસી પ્રભુ તેમની તામસી વૃત્તિ દૂર કરો. તેમને રંગ પ્રયોગ જેવા પ્રેરો. કાલિદાસ જેને ‘રંગ પ્રયોગ’ કહે છે તે અન્ય નહિ પરંતુ પોતાનીજ નાટ્યકૃતિ. તે જેને ‘તામસી વૃત્તિ’ કહે છે તે અન્ય નહિ પરંતુ ભાસ અને સોમિલની અદ્ભૂત લોકપ્રિયતાની પરમ પ્રતીતિ. સોમિલની સૌમ્ય ભવ્ય ત્યાગ લગ્ન અપ્રકટ છે. ભાસની આભા તેર નિજ તેજમંડલિથી સંસ્કૃત સાહિત્યાકાશમાં પ્રોજેક્ટવલ પ્રકાશે છે.

અનંતતાના કટકા માનવીએ પાડ્યા, તે ત્યારથી વિશ્વની કાલ-ગણનાનાં બીજ વધ્યાં. એ રીતે ભાસનું આ પંચરાત્ર નાટક ઇ. સ. પૂર્વે ૧૫૫ માં રચાયું હશે એમ સ્વીકારાયું. આવડી પુરાણી ધનસંપત્તિ પ્રાચીનતાના વરતુલંગરમાંથી આજ અવાચીન પ્રકાશમાં લાવી નિર્ણય કરેલા એ આજની આંખને અધરૂં તો છેજ, પરંતુ એ વડે જે અપૂર્ણતા પૂરાય છે, કાલની જે તૂટક ભાસતી કડીઓ પુનઃ સંકળાય છે, તેજ જે લક્ષમાં લઇએ તો તો સંસ્કૃત પ્રકૃતિની પ્રાકૃત આ પ્રતિ-કૃતિને નિઃશંક વધાવ્યા વિના નજ ચાલે.

ભાસનાં નાટકોની કીલ્લવટ, એક સ્વપ્નવાસવદત્ત સિવાય, તેમની મદુલમધુર પદાવલિમાં નથી, તેમ તેમની પ્રલંબ સૂરાવલિમાંય નથી. Drama (નાટ્ય) શબ્દની પુણ્યપુરાણ ભાવનાને સાર્થ કરતાં

action (કાર્ય) ની સુરસિક ઘટના તે નાટકોમાં સર્વત્ર જળવાયેલી છેજ; અને છતાંયે ત્યાં સર્વવ્યાપીની સંપૂર્ણતા ને સ્પષ્ટતા તો નથીજ. ભાસનાં નાટકોનો સર્વોપરિ અંશ તો તેમાંની જરિય એકતાનતા ઉપગ્નવ્યા વિનાની એક પછી એક ગુંથાયેલ પ્રસંગોની સરસ કુલ-ગુંથણી. કદી કદી આ પ્રસંગો સર્વસામાન્ય છે, તો કદી કદી તેઓ ઉંઠેરાં ચિંતન ને ભવ્યતાભર્યાય નથી એમ નથી. પંચરાત્રમાં આમ સરળ ને ભવ્ય એવા ઉત્તમ ભાવોની રસગ્રંથિ વાચકને જણાયા વિના નહિજ રહે.

એકે સ્ત્રીપાત્ર વિહોણા આ નાટકની ઉત્તમતા તેનાં પુરૂષપાત્રોનાં વચાર્થ પ્રક્ટીકરણમાં પ્રકાશી રહી છે. એકેક વાક્યમાં તેમની ચારિત્ર્ય-દીપ્તિ શોભી રહે છે. એકેક પ્રસંગમાં તેમની મહાભારત પ્રખર જ્વાલા પ્રગ્વલિત થતી દષ્ટિગોચર થાય છે. ભીષ્મ, દ્રોણ, કર્ણ, દુર્યોધન, શકુનિ ક્રિયાદિ પાત્રો વાચકના ચિત્ત પર સઘન પ્રભાવ પાડી રહે છે. તેનું કારણ ઉપર કહ્યું તે કાર્યની અદ્ભુત સામગ્રીજ છે.

ભાષા ને વિચારણાની સરળ, સ્પષ્ટ ને પ્રસન્નશૈલિને માટે પણ ભાસ એક નવ-અભ્યાસીનો મહાયક નિવડે છે. પંચરાત્રમાં તેવા પ્રકારની સરળતા, સ્પષ્ટતા ને પ્રસન્નતા છે, ને આ ભાષાન્તરમાંયે તે મંત્રથી ઉતરી છે, એ કહેવું હવાં અસ્થાને નહિ ગણાય. મૂળ ગ્રંથ ને મૂળ ગ્રંથકાર પ્રતિની અનન્ય ભક્તિ વડે પ્રેરાયેલ ભાષાન્તરકારની આ કૃતિ જરૂર મૂળનું ગૌરવ સાચવી રહી છે, અને માફ માનવું છે કે મુજરાતનાં સાહિત્યરસિક સજ્જન સજ્જનીઓ પણ આ પુસ્તકને આદ્યંત વાંચી વિના સંકોચે તે કબૂલી શકશેજ. કિં વહુના.

સુરત.

તા. ૧૫-૩-૧૯૨૦

}

મંજુલાલ જમનારામ દવે.

ઉપોદ્ધાત.

આ નાનકડાં નાટ્યને લાંબો ઉપોદ્ધાત પહેરાવી આડખરી બનાવતું થાય તો નથીજ, એટલુંજ નહિ પરંતુ અત્યારના નાન્ટુક દેશકાલમાં તો એક અપરાધ સમાન છે; છતાં એક સ્વાદિષ્ટ અન્નવાની અખાડયા પછી તેનો નિપુણ બનાવનાર કોણ હશે, અને એમાં શા શા પદાર્થો વાપર્યા હશે છત્યાદિ જે સાહજિક-કુદરતી-involuntary-અભિલાષા મારા વજમાનને ઉદ્ભવે તેને હું ન સંતોષું, તો હું ખરેખર મારા અભ્યાગત ધર્મથી ચુકું. માટેજ સાદરા કહે છું:-

પુનરોદ્ધાર.

‘પંચરાત્ર’નો જન્મ તો ઘણા ઘણા વર્ષો પૂર્વે થયો હતો; પરંતુ ધૂળમાં દરાયણાં એક રત્ન માફક તે કેટલોક સમય સાહિત્યસૃષ્ટિને દ્વિગોચર થયું ન હતું. તે ક્યારે હુમ થયું હતું તેનો કાંઈ નિર્ણય થઈ શકતો નથી; પરંતુ માત્ર શ્રેણીક વર્ષો થયાંજ એને પુનઃ પ્રકાશમાં લાવવામાં આવ્યું. ઈસવી સન ૧૯૦૬ માં, એટલે માત્ર દશ વર્ષ પૂર્વે, ત્યારે ત્રાવણકોર સંસ્થાનના મહા રાજાશ્રી રામવર્માએ પાતાના આશ્રય હેઠળ પ્રાચીન સંસ્કૃત લેખોને પ્રસિદ્ધમાં આણવા માટે એક સંસ્થા સ્થાપી, ત્યારે ‘પંચરાત્ર’ તથા બીજાં કેટલાંક નાટકો પંડિત ગણપતિ શાસ્ત્રી નામના એક વિદ્વાન સંસ્કૃતશોધકને હાથ લાગ્યાં. તેઓ કહે છે, કે

“પદ્મનાભપુરની પાસે મનલિખર મહામાં શોધખાળ કરતાં મને નાટકોનાં તાડપત્રનો હસ્તલેખ હાથ લાગ્યો. તેમાં વૃંદાની મલયલમ્ લીપીમાં દરેક પાને દશ દશ લીટીની વીસ ગ્રંથાંચા લખેલાં ૧૦૫ પાનાં હતાં. જે કે એ હસ્તલેખ ત્રણસો કરતાં પણ વધારે વર્ષ પુરાણો હોય એમ લાગતું હતું છતાં પણ તેમાંનાં પહેલાં બાર પાનાંના કોઈ કોઈ ભાગ સિવાય કોઈ પણ સ્થળે અક્ષરો ખુસાઈ ગયેલા ન હતા. શૈલી અને કલ્પનાની ભવ્યતા મને આપુણી

ઋષિઓના મહાન ગ્રંથોના જેવી અને મહા કવિઓની વિગ્રહાત કૃતિઓમાં માલમ પડે છે તેના કરતાં ઉચ્ચ પ્રકારની લાગી ”

પંચરાત્રનાં સહોદરો.

પંચરાત્રની સાથેજ પ્રસિદ્ધ થયેલાં-પુનર્જીવન પામેલાં-ખીજાં નાટકો આ પ્રમાણે છે: સ્વપ્રવાસવદન્તા, પ્રતિજ્ઞાયૌગધરાયણ, આરદત્ત, દ્વિતથટોતકચ, અવિમારક, બાલચરિત, મધ્યમઆયોગ, કર્ણભાર અને ઉરભંગ. આ પછી કેટલોક સમય વીળ્યા બાદ કૈલાસપુર શહેરમાંથી ‘અભિષેક’ અને ‘પ્રતિમા’ નામક બે નાટકોનો પનો લાગ્યો. એ પ્રમાણે પંડિત ગણપતિ શાસ્ત્રીએ કાંઈ ઉત્તમ કાવિના બાર નાટકોનો પુનરાદ્ધાર કર્યો.

તેનો લેખક.

ઉપર્યુક્ત સર્વ નાટકોનું ચતુર્થ નિરીક્ષણ કર્યા પછી, તેઓમાંની “family likeness” હાથ લાગતાં પડિત કહે છે કે એ સર્વ નાટકો એકજ અકિને હાથે લખાયલાં હોવાં જોઈએ. અને એ સિદ્ધ કરવાને તેમણે આપાની તેમજ શબ્દપ્રયોગની સમાનતા દર્શાવનાર ઘણાં ચિહ્નો બતાવી આપ્યાં છે-જેનો અત્રે ઉલ્લેખ કરવો તે પૂર્વે કહ્યા પ્રમાણે અભ્યાસગતની ઇચ્છા ઉપરાંતનું સ્વાગત થાય એ બચથી લ્યવું છું.

આ નવિન નાટકોનાં યુગમાંનું એક સ્વપ્રવાસવદન્તા છે. અને એજ નામનું એક નાટક મહાકવિ ભારે રચેલું છે, પરંતુ પાછળથી નષ્ટ થયેલું એ વાત, સંસ્કૃત સાહિત્યવિદ્વાસીઓમાં પ્રસિદ્ધજ હતી. તે ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે આ સર્વ નાટકો કવિભાસનીજ કૃતિ હશે. જો કે વિદ્વાનોનાં એક પક્ષ એ મત વિષે શંકા ધરાવે છે. પરંતુ એવાઓની સંખ્યા અલ્પ છે.

ભાસનો સમય.

સામાન્ય રીતેજ કાંઈ પણ સંસ્કૃત કવિનાં જન્મ-મૃત્યુનાં આકાસ વર્ષો આપવાં એ અત્યંત મુશ્કેલીભર્યું છે, અને તેથી આખો માત્ર તેઓનો સમય

અથવા સૈકા જાણીનેજ સંતોષ માનવો પડે છે; મહાકવિ કાલીદાસ જેવી સુપ્રસિદ્ધ વ્યક્તિના સમયને માટેજ જો સંસ્કૃત અભ્યાસકો અને શોધકોમાં મતભેદ હોય, તો તેના કરતાં પણ વધુ પ્રાચીન કાલમાં થઈ ગયેલા કવિ ભાસનો સમય નિર્ણય કરવાનું કાર્ય કઠિન હોય એમાં શું આશ્ચર્ય ?

મહાકવિ ભાસ અને તેના લેખો વિષેની ચર્ચા, કાવ્યાલંકારના કર્તા કવીશ્વર ભામહ, કવિ-શિશેમણિ કાલીદાસ તેમજ ગદ્યકવિ ખાલુલટ્ટના લેખોમાં પણ આવે છે. એટલુંજ નહિ પરંતુ પાણિનીના આકરણમાં ખતાવેલા કેટલાક આર્ષપ્રયોગો (archaisms) ભાસની કૃતિમાં વપરાયલાજ છે. તે ઉપરથી એ કવિ, પાણિની કરતાં પણ પહેલાં થઈ ગયો એમ માનવામાં આવે છે. પોતાના શાકુંતલમાં કવિ કાલીદાસે ઘણું સ્થાને ભાસનાં અભિષેક તથા સ્વપ્ન-વાસવદત્તાનું અનુકરણ કરેલું માલમ પડે છે.*

* તેનાં એક બે દષ્ટાંત:-

यस्यां न प्रियमण्डनाऽपि महिषी देवस्य मन्दोदरी

स्नेहाल्लुम्पति पल्लवान् न च पुनर्वीजन्ति यस्यां भयात् ।

वीजन्तो मलयानिला अपि करैरस्पृष्ट्वाલट्टुमा

सेयं शक्ररिपोरशोकवनिका भग्नेति विज्ञाप्यताम् ॥

(અભિષેક. અંક ૪.)

એવાજ ભાવવાળો શાકુંતલના ચાથા અંકમાં:-

पातुं न प्रथमं व्यवस्यति पयो युष्मास्वपीतेषु या

नादत्ते प्रियमण्डनाऽपि भवतां स्नेहेन या पल्लवम् ।

आद्यं वः कुलुमप्रसूति समये यस्या भवत्युत्सवः

सेयं याति शकुन्तला पतिगृहं सर्वैरनुज्ञायताम् ॥

ભાસની ભાષા.

સંસ્કૃતમાં કવિએ કેવું લખ્યું છે તે જાણવું અગત્યનું હોય તો માત્ર “ભાસોદ્યાસઃ” એજ સુપ્રસિદ્ધ પ્રશંસા એનો ખ્યાલ આપવાને બસ છે. ભાસનાં કવનમાં સર્વત્ર મધુરી પ્રસન્નતા ઝળકી રહે છે, તેમજ પાને પાને એની રસવૃત્તિની સજ્ઞાનતા દીસી આવે છે. કોઈકવાર એ અપ્રચલિત ૩૬ શબ્દો વાપરે છે, પરંતુ સામાન્ય રીતે એના શબ્દો દર્શક (expressive) કરતાં સૂચક (suggestive) વધારે હોય છે. વળી સંવાદમાંજ વર્ણન કરવાની એની શક્તિ ઉચ્ચ પ્રકારની હોય એમ કોઈ પણ વિદ્વાન વાંચકને લાગ્યા વિના રહેતું નથી. એના શ્લોકોમાં પણ છંદોની યોગ્ય પસંદગી અને શબ્દપંક્તિની સુરસતા ભાવનાને અલૌકિક મધુરતા આપે છે. આ વિષે એનો પુનરોદ્ધારક કહે છે—

“પદ્યરચના રૂપી બંધનમાં ન આવેલાં વાક્યોની ઉચ્ચ મનોહરતા આ શ્લોકોમાં સર્વત્ર નજરે પડે છે. બીજી અનેક કૃતિઓના કરતાં એમની શૈલી ભવ્યતામાં અરેખર ચઢી જાય છે અને એનો જોડો મળવો મુશ્કેલ છે.”

વળી ‘આશ્ચર્યરિત’ના પહેલા અંકમાં વાસુદેવ સાથે પુત્રને અદ્વજાપદલી માટે વિદાય કરતી દેવકીની ચિત્તસ્થિતિનું વર્ણન આપતાં કવિ કહે છે—

हृदयेनेह तत्राङ्गैर्द्विधाभूतेव गच्छति ।

यथा नभसि तोये च चन्द्रलेखा द्विधाकृता ॥

અને કવિ કાલીદાસ શાકુન્તલના પહેલા અંકમાં નાયિકાનું એવુંજ વર્ણન આપે છે—

गच्छति पुरः शरीरं धावति पश्चादसंस्तुतं चेतः ।

चीनांशुकामिव केतोः प्रतिवातं नीयमानस्य ॥

આ બે ભાવનામાં કેટલી બધી સમાનતા છે !

પંચરાત્ર.

ઉપર્યુક્ત શોધાયલાં નાટકોમાંના કેટલાંક માત્ર પુરૂષપાત્રો લઈનેજ રચા-
યલાં છે અને આ “પંચરાત્ર” તેમાંનું એક છે. નિઃસંશય, માત્ર પુરૂષપાત્રોમાં
નાટક લખવું અને તે સસિક બતાવવું એ અત્યંત કઠિન કાર્ય છે. સ્ત્રીપાત્રના
અભાવથી રંગભૂમિ પરની અધ્રી દુનિયા ઉડી જાય છે. અને બાકીની સૃષ્ટિ-
માંજ કવિને પોતાનું કાર્ય નિભાવવું પડે છે. આમ છતાં કવિ ભાર
“actiંગના ની અદ્ભુત સામગ્રી” નો ઉપયોગ કરી આટલે અંશે રસ
કમાવી શકે છે !

વસ્તુ સંકલના.

આ નાટયનું વસ્તુ બહુજ દૃઢ છે. પ્રથમ અંકના વિષ્કંભકમાં કવિ,
કુરુરાજ દુર્યોધને માટેલા રાજસૂય યજ્ઞની સમાપ્તિનું વર્ણન કરી, રાજપુરોહિત
દ્રોણાચાર્યની દક્ષિણાના પ્રસંગ લાવે છે. પાંડવોને તેમનો રાજ્ય વિભાગ
દઈ દેવો, એવી આચાર્ય દુર્યોધન પાસે દક્ષિણા માગતાં તેનો ખટપટી મામે
ગાંધારરાજ શકુનિ ક્રોધે ભરાય છે. અંતે તે આચાર્ય માત્ર **પંચરાત્રિમાંજ**
પાંડવોની ભાળ લાવે તેો એ દક્ષિણા કમ્બલ કરવી એમ શરત થાય છે, અને
વિરાટનગરથી રોમાં કીચક ભાઈઆના અશસ્ત્ર વધની ખખર આવતાં ચતુર
ભીષ્મ પિતામહની સંમતિથી દ્રોણ તે શરત સ્વીકારે છે. પછી પોતાના સા-
ળાઆનાં અપમૃત્યુનું બહાનું કાઢી યજ્ઞમાં હાજરી ન આપનાર રાજ વિરાટને
શિક્ષા કરવા માટે સૌ યુદ્ધે ચઢે છે.

બીજા અંકમાં વિરાટશ્વરના દૂતો પાસે યુદ્ધનું વર્ણન બોલાવ્યા પછી,
બૃહદ્રથાવેશધારી અર્જુનને હાથે ગાંધારણ કરવા આવેલો સર્વ દૌરવપક્ષ
દેવી રીતે મહાત્ થાય છે તથા તેમની તરફથી લઢનાર શરવીર અભિમન્યુ,
ભીમરોનભટ્ટને હાથે દેવી રીતે પકડાય છે, તેનો ચિતાર આપવામાં આવે છે.
પછી સાંભટ્ટને રાજસભામાં આણતાં સર્વ ભેદનો-પાંડવોના શુભ વાસનો-
અચાનક, પરંતુ યોગ્ય સમયેજ સ્ફોટ થાય છે; તે પ્રસંગ આલેખતાં કવિ

ખરેખર અદ્ભુત ચાતુર્ય અને દક્ષતા બતાવે છે. અંતે વિરાટેશ્વર સર્વ સભા સમક્ષ અભિમન્યુ સાથે પોતાની પુત્રી ઉત્તરાકુમારીનો વિવાહ કરે છે.

ત્રીજા અંકમાં શત્રુઓના હાથમાં પડેલા સૌભદ્રને છોડાવી પાછો લાવવા માટે કૌરવ પક્ષમાં ચિંતા થાય છે; ત્યાં બુદ્ધિમાન બીષ્મ, અભિમન્યુને પકડનારનાં પરાક્રમનું વર્ણન સાંભળતાંજ તેને બીમરેન તરીકે આજ્ઞાપે છે, અને પંચરાત્રની જે શરત થઈ હતી તે પૂર્ણ થયેલી માને છે. શત્રુનિ હનનું સર્વ અભિજ્ઞાનને નકારે છે; પરંતુ પ્રસંગો એવા બને છે કે તે અંતે ગ્રાંખો પડે છે, એટલુંજ નહિ પણ કરેલી શરત પ્રમાણે રાજ દુર્યોધન ધણા આનંદથી પાંડવોને તેમનું રાજ્ય સોંપે છે.

કવિનું સાહસ.

આ વસ્તુસંકલના વાંચી રહેતાંજ આપણને આશ્ચર્યનો એક વિષ્ણુ સમાન આંચકા લાગે છે—શું દુર્યોધને પાંડવોને રાજ્ય આપ્યું હતું ?

કાંઈ પણ લેખક ઐતિહાસિક દૃષ્ટાંત લઈને તે ઉપરથી નાટ્ય વા કાવ્ય લખે તો તે તેમાં પોતાની લેખિનીને રૂચતા અને પોતાને દીપાવે અથવા પુસ્તકને વધુ રસિક બનાવે એવા કંઈને કંઈ ફેરફારો તો કરે છેજ. તે પ્રમાણે કવિ બાસને પણ તેમ કરવાનો અધિકાર હતો, અને તે તેણે વાપર્યો છે. પરંતુ દુર્યોધન પાસેથી પાંડવોને રાજ્ય અપાવવા જેવો મહત્વનો, અને વેદવ્યાસનાં મહાભારતે હિંદુ સમાજ ઉપર પાડેલા કંટા સંસ્કારને જડમૂળથી ઉખેડવા પ્રયત્ન કરે એવો ફેરફાર પોતાનાં નાટકમાં દાખલ કરીને કવિએ ખરેખર એક સાહસ કર્યું છે. મહાભારતમાં અને બીજા કવિઓએ વર્ણન કર્યાં જેટલાં કાળા સ્વરૂપમાં એણે દુર્યોધનને આલેખ્યો નથી; એટલુંજ નહિ પરંતુ તેને મુખે કેટલાંક સદ્ગુણી અને ઠણપાણનાં વચનો બોલાવી તેને એક ઉત્તમ પ્રકૃતિનો-- પરંતુ દુષ્ટ સલાહથી ભરમાયેલો માનવી બતાવ્યા છે. એનો આ ચિતાર સત્ય સંભવે છે, પરંતુ જો દુર્યોધને પાંડવોને રાજ્ય આપ્યુંજ હોય, તો શું પાંડવોએ વ્યર્થજ કુરુક્ષેત્રનો જંગ ખેડ્યો ? એવી એવી અનેક શંકાઓ ઉદ્ભવે છે.

અન્ય ફેરફારો.

ઉક્ત સાદસ ઉપરાંત કવિએ નાટકને રસિક બનાવવા માટે ખીન પાત્ર અનેક ફેરફારો કરેલા છે. દૃષ્ટાંત તરીકે, મહાભારતમાં તેો દુર્યોધનના રાજસૂય યજ્ઞ અને વિરાટેશ્વરનાં ગોત્રહણ વચ્ચે સમયનું મોટું અંતર છે. વળી—

યે કર્તુકામૈશ્છલનં ભવઙ્ગિઃ

સંવત્સરૈ દ્વાદશમિર્ન દૃષ્ટાઃ ।

(અંક ૧ શ્લોક ૪૬)

આ શ્લોકાર્થે પરથી કવિ ભાસ એમ માન્યતા ધરાવે છે, કે વનવાસનાં બાર વર્ષો પાત્ર પાંડવોએ ફેરવાથી ગુપ્ત રહીનેજ કાઢ્યાં હતાં. પરંતુ એ માન્યતા ખાટી પાડવા માટે, દુર્યોધનને ગાંધર્વરાજ ચિત્રરથના હાથથી પાંડવોએ છોડવ્યા હતાં તે, તેમજ જયદ્રથે કરેલું દ્રૌપદીહરણ, ઇત્યાદી પ્રસંગો મહાભારતમાં પ્રત્યક્ષ છે. ત્યારે વિરાટનગર પર ચઢાઈ થઈ ત્યારે વિરાટેશ્વર કાંઈ, કવિ માસ વર્ણવે છે તેમ, રાજમહેલમાં બેસી રહ્યો ન હોતો; પરંતુ લશ્કર લઈ ઉત્તર ગાપુરનું રક્ષણ કરવા ગયા હતા. વળી નાટ્યમાં પાર્થને જીહ્વલોને નામે ઓળખાવ્યા છે. પરંતુ યુધિષ્ઠિરે અને ભીમસેને, કંકજાપિ અને બલ્લવ નામે ધારણ કર્યા હતાં તે વિષે જરા પણ ઉલ્લેખ થયા નથી.

કેટલાક શ્લોકો.

નાટકના પ્રારંભ શ્લોકમાં મંગલ આશિષ સાથે રંગભૂમિ પર આવતાં મુખ્ય મુખ્ય પાત્રોનાં નામો ગણવાં એ કવિ ભાસની કેટલીક કૃતિનું ખાસ લક્ષણ છે. પંચરાત્ર, પ્રતિજ્ઞાયોગંધરાયણ, પ્રતિમા તેમજ સ્વપ્રવાસવદતા એ સર્વ નાટકોના પ્રારંભ શ્લોકો એણે આજ પ્રમાણે દ્વિઅર્થી રાખ્યા છે. આવો દ્વિઅર્થ ગુજરાતીમાં એજ છંદના શ્લોકમાં લાવવો અસંભવિતજ છે; અને ખીન કોઈ લાંબી માત્રાવલિવાળો શ્લોક લેતાં ઘણા નકામા રાખ્યો દાખલ કરવા

છતાં પણ સંસ્કૃત શ્લોક જેવી ખુબી આવી શકતી નથી. એ કારણથી મૂળ શ્લોકનેજ ગુજરાતીમાં સ્થાન આપવું યોગ્ય ધાર્યું છે.* (અર્થ માટે ટીકા જોવી.)

પ્રથમ અંકના વિષ્કંભકમાં વૃદ્ધ બ્રાહ્મણનું વર્ણન કરવામાં પણ કવિ અત્યંત ચાતુરી વાપરે છે. એકજ શાર્દૂલવૃત્તમાં શબ્દોની અદ્ભૂત રચનાથી કવિ એટલો બધો અર્થ ભરી દે છે કે ગુજરાતીમાં તે બધા ભાવ એકજ શ્લોકમાં ઉતારવો મુશ્કેલ થઈ પડે છે. તેથીજ એ શ્લોક રચવા પડ્યા છે. બીજા અંકમાં વિરાટેશ્વરને મુખે પુત્રની સ્તુતિ કરાવતાં પણ કવિ શબ્દોને એવીજ ચતુરાઈથી ગોઠવે છે.

મારા ફેરફારો.

આ અનુવાદ બને ત્યાં સુધી સમશ્લોકી બનાવવાનોજ મારો ઉદ્દેશ હતો અને તે ધોળુ અંશે પાર પડ્યો છે. પરંતુ સંસ્કૃત ભાષામાં સંમાસ તથા સંધિના નિયમો પડે જે સંકુચિતતા લાવી શકાય છે. તે ગુજરાતીમાં આવી શકતી નથી. એથી તેમજ બીજાં કેટલાંક કારણોથી કોઈક કોઈક સ્થાને વૃત્તાંતર કરવો પડ્યો છે, અથવા તો એક શ્લોકના ભાવાર્થ એ શ્લોકમાં લેવો પડ્યો છે અને તેમ કરતાં કદી કદી શ્લોકપૂર્તિને માટે નવો અર્થ ઉમેરવાની છૂટ લીધી છે.

ગદ્યમાં પણ મને ત્યાં ત્યાં એમ લાગ્યું કે મૂળ રચનામાં એકાદ અલ્પ ફેરફાર કરવાથી તે ભાગ વધુ રસિક બને છે ત્યાં મેં તેવો ફેર કર્યોજ છે. ખાસ કરીને પહેલા બે અંકોને અંતે એવા ક્ષુદ્ર ફેરફાર દાખલ કરવો પડ્યો છે અને બીજા અંકના છેવટના ભાગને કંઈક અંશે ક્ષિણ બનાવે એવું વાંચ્યું, “**बृहन्नले प्रविश त्वमभ्यन्तरम् ।**” તો મેં કાઢીજ નાંખ્યું છે.

* જો કોઈ વિદ્વાન વાંચક એ શ્લોકનું સુંદર રૂપાંતર કરી મોકલશે તો બીજી આવૃત્તિમાં તે હું સાભાર સ્વીકારીશ.

અંગત.

માત્ર પુરુષપત્રોવાળું આ નાટક ભાસની બીજી કૃતિઓ કરતાં કદાચ ઓછું રસિક હશે; પરંતુ પારિતોષિક સંમેલનો, જયંતિઓ, તથા કોન્સર્ટોમાં રેસીટેશન તરીકે ભજવવા માટે તે સુગમ થઈ પડે એવું હોવાથી, તેમજ મહાભારત જેવાં રસિક અને સર્વપ્રિય ઇતિહાસ પરથી રચાયેલું હોવાથી પ્રથમ તેનેજ ગુજરાતી ભાષામાં પ્રવેશ કરાવવા માટે મન લોભાયું. પહેલા કેટલાક શ્લોકોનું ભાષાન્તર થયા પછી સંલેખોને લીધે તે વિસારે પડ્યું-તે પાંચ ૪ માસ પછી પુનઃ હાથમાં લેવાતાં ૧૯૧૮ ના ડીસેમ્બર માસમાં પૂર્ણ થયું. એક બે વાર પુનરવલોકન કરીને કેટલાક મિત્રોને વંચાવ્યા પછી પ્રો. મંજુલાલ જમનારામ દવે એમ. એ. ને અવલોકન માટે તે આપ્યું. તેમણે તે પાંચીને તેની ઘણી પ્રશંસા કરી-જેથી તેને જેમ અને તેમ વધારે ત્વરાથી પ્રગટ કરવાની મારી કંઠકાંઠાને ઘાણુંજ ઉત્તેજન મળ્યું. અંતે મેં વિનંતિ કરતાં તેમણે એક સુંદર આમુખ-foreword-પણ લખી આપ્યું, જેને માટે હું તેમનો અત્યંત ઉપકૃત છું.

અર્પણ.

આ પુસ્તક જે સુવિખ્યાત વ્યક્તિને સવિનય સમર્પવામાં આવ્યું છે તેમનો આ સ્થાને પરિચય આપવો એ હું મારી ફરજ ગણું છું. સુંદર સંલેખોને લીધે એ કાર્યમાં ઝાઝું કરવાપણું રહેતું નથી, કારણકે આવતા એક માસ પછી આખા હિંદમાં એવાં થોડાંજ માણસો રહેશે જે આવતી નાગપુર કોંગ્રેસની સ્વાગતકારિણી સભાના અધ્યક્ષને ઓળખતા ન હશે. શેઠ જમનાલાલે થોડા વખત પરજ અસહકારને અંગે પોતાનો 'રાય બહાદુર' નો ખિતાબ સરકારને પાછો સુપરત કર્યો છે, અને અસહકારને અનેક રીતે ઉત્તેજ કોંગ્રેસના સ્વાગતકાર તરીકે નિઃસંશય યોગ્યતા મેળવી છે. નાગપુરમાં તો શું, પણ આખા મધ્યપ્રાન્તમાં એમના જેવા સ્વદેશાભિમાની, ઉત્સાહી, પ્રજાપ્રિય, નતિસુધારણા અને સાહિત્ય પ્રત્યે પ્રીતિવાળા થોડાજ નરો હશે.

એ ઉપરાંત શેઠ જમનાલાલ એક કુશળ વ્યાપારી છે. મુંબાઈ, કલકત્તા,

વર્ધા, નાગપૂર અને મધ્યપ્રાન્તના બીજાં કેટલાંક સ્થળે એમની પેઢીઓ ચાલે છે. એમનો મુખ્ય વ્યાપાર ડ્રેનો છે પરંતુ વ્યાપારની બીજી શાખાઓ વિષેનું એમનું જ્ઞાન પણ કાંઈ જોડું તેવું નથી. તેમની એ ત્રણ જીનીંગ ફેક્ટરી તથા પ્રેસો મધ્યપ્રાન્તમાં ચાલી રહ્યાં છે.

વિદ્યોત્તેજન અને શિક્ષણપ્રચારના વિષયમાં તેઓ અતુલ ઉત્સાહ ધરાવે છે. વર્ધામાં તેમણે એક હાઈસ્કૂલ તથા વિદ્યાર્થીગૃહ સ્થાપ્યાં છે. અનેક વિદ્યાર્થીઓને તેમનો આશ્રય છે. બીજાંયે કેટલીક શિક્ષણ-સંસ્થાઓને તેઓએ ધનની મદદ આપી છે, ને આખ્યે જાય છે. સાહિત્યસેવાને પણ તેઓ તેવુંજ કેનેજન આપે છે. મુંબાઈમાં તેમણે ગાંધી હિંદી પુસ્તકાલય ખોલ્યું છે, અને બીજાં અનેક પુસ્તકોનાં પ્રકાશનમાં સહાય કરી છે. એવા એક અગ્રેસરને આ પુસ્તક સમર્પવાની તક મેળવવા માટે હું મને ભાગ્યશાળી માનું છું.

આ ઉપોદ્ધાત હું સમાપ્ત કરું તે પૂર્વે મારા આ પુસ્તકના પ્રકાશનમાં મને અતુલ મદદ કરનાર અશોદ્ય પ્રેસના માલિક સ્નેહી ભાઈશ્રી હરિભાઈ દલપતરામ પટેલનો જે હું ઉપકાર ન માનું તો ખરેજ હું કૃતજ્ઞ ગણાઉં. એ વર્ષ સુધી કેકેડેકાંજી રખડવા છતાં આ નાટક ન ક્યારેય શક્યું પણ પછી તેને પોતાના હાથમાં લઈ ખાસ આ પુસ્તકને માટેજ કેટલાંક નવાં બીબાં મંગાવીને બહુજ ઉતાવળથી દસ બાર દિવસમાં પુસ્તક તૈયાર કરી આપ્યું તેને માટે એમનો હું જેટલો ઉપકાર માનું એટલો થોડા છે.

અતે હું એટલુંજ કહીશ કે આ કૃતિમાં જે કાંઈ દોષો હોય તો તે મારાજ છે એમ સમજી સુજ્ઞ વાંચકજને તે સુચવવા અથવા ક્ષમવા કૃપા કરવી; અને જે કાંઈ સુંદરતા હોય તો તે માટે હું કાંઈ પ્રશંસાપાત્ર થીતો નથી. કારણકે, આરંભમાંજ મેં કહ્યું છે તેમ, હું તો માત્ર આ અન્નવાનીના પીરસનારજ છું.

વીમાવાળા હાઉસ,

કેળાપીઠ-મુરત.

તા. ૧-૧૦-૧૯૨૦.

અનુવાદક

ॐ श्री

महाकविश्री भास विरचित

पांडवगुहनिवास

अथवा

पंचरात्र

અંક પહેલો.

(નાંદી પૂર્ણ થતાં સૂત્રધાર પ્રવેશ કરે છે.)

સૂત્રધાર:—

(વસંતતિલકા.)

દ્રોણઃ પૃથિવ્યર્જુનભીમદ્રુતો

યઃ કર્ણધારઃ શકુનીશ્વરસ્ય ।

દુર્યોધનો ભીષ્મયુધિષ્ઠિરઃ સ

પાયાત્ વિરાડુત્તરગોઽભિમન્યુઃ ॥ ૧ ॥

(પ્રેક્ષક તરફ ફરી) એવી સર્વ પ્રેક્ષકજનોને મારી વિજાપના !
(એટલામાં નેપથ્યમાં ઘોંઘાટ સંભળાય છે.) અરે ! પણ હું એ
વિજાપના કરું છું, ત્યાં આ શો કોલાહલ સંભળાય છે ? કાવ મેંકે
તો ખરો. (ધ્યાન દત્ત સંભળે છે.)

નેપથ્યે—હા.હા.હા.હા.હા....! શી આ કુદરાજ દુર્યોધનના યજ્ઞની
શોભા ! ધન્ય ધન્ય !....(વગેરે.)

સૂત્રધાર:—હાં સમગ્રનયું એતો

(અનુક્રુષ્ઠ)

રાજપ્રાપ્તિ થતાં પ્રેમે, આ સર્વે રાજા સાધનાં;

યજ્ઞ દુર્યોધને માટેના શોભા તેની દૃશી બની. ૨

(ગાય છે.)

નાટ્ય સ્થાપના

વિષકંભક

(ત્રણ આત્મણો પ્રવેશ કરે છે.)

સર્વે:—(આશ્ચર્યથી) અલાહાહાહાહા...

પ્રથમ આત્મણ:—આ કુરુજ દુર્યોધનના યજ્ઞની શાભા તો અપર-
પાર છે, ભાઈ ! કારણકે—

(શિખરિણી)

પર્યું છે વિપ્રોનું કુલ સમ અછકું આહોં તહોં,
બલિના ધૂમાડે તરે કુલ મુગંધિ ઉડોં ગધ;
લજ્જા હિંસા વ્યાધો હરિણસમ પહોંડે દોન બન્યા,
મૃત્યુ દિક્ષા લીધી (કે) જગત પણ શું દિક્ષિત થયું ! ૩

દ્વિતીય:—સત્યજ કહો છો ભાઈ. તમે જુઓ તો ખરા કે છત્રપતિએ
જુદાં જુદાં પાત્રોને કેવી રીતે એકજ યજ્ઞ કરીને
કર્યાં છે—

(શાફલવિક્રીડિત)

દેવાનાં મુખ અગ્નિને બલિ દઈ, દેઈ દિગ્નેને વસુ,
ગૌદાને જનને બધા અનુચરો સંતુષ્ટ એણે કૌંધાં;

હાલે હર્ષથી રેલણું જગત આ, ગાતું ગુંગો રાયના,
એના એ ગુણથી ત્રિભુવન બધું છે સ્વર્ગ બહુ બન્યું ! ૪

તૃતીય:—અરે પણ આમ તો જુઓ. અહીં આ વ્રતદેવો—

(શાર્દૂલ)

જેના ચર્ણુ લૂછાય છે મુકુટથી રાજ-પ્રણામો થતાં,
જેની છેજ પ્રશંસનીય પ્રભુતા, છે જ્ઞાન જેનું મહા;
જેનાં ધર્મ-પ્રતો વધે દિનદિને છે વૃદ્ધ બને છેતાં,
જે પોતે નિજ પાઠ અધ્યયનમાં છે મગ્ન હંમેશાના. ૫

વળી,

જેનાં ગાત્ર શિષ્યિકામાં કરચડી વધે વહેતાં પડી,
જેને ટેકલુ-દંડ તે ચરણ છે ત્રીજો ખરી સ્હાયમાં;
જેણે શિષ્ય ખભે ધ્રુજ થયરતા હોતો મેંકયા પ્રેમથી,
તેઓ વૃદ્ધ ગજેન્દ્ર શી ધોમી ધોમી આવે ભૂમિ કાપતા. ૬

પ્રથમ ? :—અરે ઓ માણવકા ! ઓ માણવકા ! યજ્ઞ પછીનું.
દ્વિતીય :

અવભૃથસ્નાન થયાં પહેલાં વેદીનો અગ્નિ શાંત પાડશે મા.

તૃતીય:—હો હો. એણે તો હોલવી નાંખ્યોયે ખરો.

પ્રથમ:—અરેરે ! છૂં ! એણે નાદાની બતાવી કેની ? બેતો ખરો—

(સંખરા)

આહીં દીસે સુનેરી-કરમય પૃથિવી યુપજવાળા થકી આ,
પાસે સાંખે ન એવો દ્વિજસભ અગ્નિ શૂદ્ર શા કોયલાને:

વેદીની ઉપ્પુતાથી ભૂમિ બળી ગઈને દર્ભના હાલ તેવા,
 ધૂમાડો હસ્તિ જેવો ગગન ચઢી જઈ જાય જાણે તળાવે ! ૭
 ખરેખર ! આશ્ચર્યજનક છે આ યત્નની વિભૂતિ.

દ્વિતીય:—હાસ્તો. અહીં વળી કાઈ માણસને

(અનુકુલ)

જ્ઞાતિદોષ યતાં જેમ જ્ઞાતિબ્રષ્ટ કરે બધા,
 તેમ આ અગ્નિની બલીકે છાંટે છે અગ્નિ આશ્વિનો ! ૮

તૃતીય:—અને અહીં તો જેમ,

(અનુકુલ)

પુત્રના મૃત્યુથી માતા બાલ-સ્નેહે ખુરે લયમ,
 શકટી ધી ભરેલી આ બળે છે જલ છાંટતાં. ૯

પ્રથમ:—આપે સત્યજ કહ્યું, હોં. કારણકે આ પાવક—

(શાદ્દલ)

જે આ છત્રપતિ તાજી શકટોને તૈયાર છે બાળવા,
 (તે) અગ્નિ, દર્ભ ખેંટયેજ, વામનસમો, ધીમે પ્રકાશે રૂપો;
 ઉશ્કેર્યો પવને, બધી ઉચી ગઈ જવાળા ફરી વ્યોમમાં,
 (અને) કુંડાળાં ભટકા તણાં કરી કરી જાણે દીશે સૂર્ય શો. ૧૦

દ્વિતીય:—અરે પણ આ તરફ તો જુઓ—

(ઇંદ્રવજ્ર)

આત્મા જતાં જેમ શરીરમાંથી
 ઇંદ્રિય પાંચે નીકળી પડે છે;

તેવાજ પેલા તરે મૂળમાંથી,
નાસે ખીલેલા ઝટ પાંચ સર્પો !

૧૧

તૃતીય:—તેમ વળી આ પણુ જોતા જાઓ—

(અનુક્રુલ)

મૃત દેહ લગ્ન જેમ પ્રાણ સર્વે ઉડી જતા,
(તેમ) બળતા તે તરમાંથી પંખી પેલાં ઉડી ગયાં !

૧૨

પ્રથમ:—સત્યજ છે કે—

(અનુક્રુલ)

કુપુત્ર એકથી જેમ વંશ આખા બળી રહે,
તેમ સુકાં તરે એકે ખીલેલાં વનની સ્થિતિ.

૧૩

વળી.

(ઉપગતિ)

અરણ્યનાં સૌ તરે છાડવાં,
નિરાંતથી અત્ર સમાં ઉડાવી
અગ્નિ હવે આ નદી સ્નાન માટે,
ચાલ્યો ધોમ સૌ કુશ માર્ગ બાળી.

૧૪

દ્વિતીય:—અને આ—

(શિખરિણી)

ગયા વૃક્ષે વૃક્ષે જ્વલન બરકાઓ કુશ દહી,
બકાયાં કેળોનાં ફળ ધ્રુવ દહ પૃથ્વી પરતાં;

મધુપડા વાળો સમૈળ બળતાં તાડજ પહોં,

પડયો શું કુહાડા પ્રલયક મહાકાળજ તણો ! ૧૫

તૃતીય:—ઘણી સુંદર ઉપમા !... પહોંજે તો જુઓ: સત્પુરૂષના ક્રોધની
પેડે ફૂતામિ કેવો શાંત થયો તે. ખરેખર, ગમે તેવો દાન-
વીર હોય તો પણ—

(અનુક્રુલ)

ખૂટતાં દ્રવ્ય તેનીયં દાનશક્તિ નાહિ રહે,

તેમ આ કાષ્ટ ખૂટયાંથી અગ્નિજ્વાળા શમી ગઈ. ૧૬

પ્રથમ:—પણ જુઓની, એ કાંઈ અંતોપ પામે છં ? એક પામથી,

(અનુક્રુલ)

વજ્રનાં ખાઈ સાદિયો દર્ભ દલ્યાદ વન્હિએ,

વ્યસની માનવી પેરે ક્ષીણ કપ ધરી લીધું. ૧૭

દ્વિતીય:—અત્યા ભાઈ, પેસો પસાશ વ્રક્ષ તો જુઓ—

(હંદવજા)

નાચ્યા વળેલો નદી-તીરે કેઓ,

વાયુ બળે ધ્રુવતો શાખ વાળો;

બળી મુએલાં તરેની ક્રિયા તે,

કરી રહ્યા આચમનો લઈને. ૧૮

તૃતીય:—ત્યારે આવોને આપણે પણ આચમન લઈએ.

પ્રથમ }
દ્વિતીય } :—હા, ચાલો.

(પાસે જઈ આવ્યમન લે છે.)

પ્રથમ:—(નેપથ્ય તરફ જોઈ) અરે ! મહાન્ રાજમંડળથી અનુ-
સરાતા કુરરાજ દુર્યોધન મતેજ બીજી દ્રોણાચાર્ય સહિત
આ તરફ આવતા જણાય છે. અને આ નગરજનો, પાતાને
પાંડવો પ્રિય હોવાથી, જીવપતિને આશિષ આપતાં—

(વચંત)

“યજ્ઞો કરો વિજય કરો ધન કુડાવો
રોપ લગ્ન સ્વજન પ્રેમ-દયાથી ન્યાણો;”
એવાં કહી કહી ઘણાં મધુરાં સુવાક્યો,
છે પદ્મ પાંડવ તણો કરતા સમગ્ર. ૧૬

તૃતીય:—તો આવો. આપણે પણ મહાન્ કુરરાજને અભિનંદન
આપીએ.

પ્રથમ ?
દ્વિતીય :—હા, ચાલો.

સર્વ:—(જતાં જતાં) જ્યજ્ઞકાર થાઓ જીવપતિનો !

(સર્વ જાય છે.)

વિષકંભક પૂર્ણ.

(ભીષ્મ દ્રોણ વાતો કરતા પ્રવેશે છે.)

દ્રોણ:—ખરેખર, આવી રીતે ધર્મનું અવલંબન કરીને દુર્યોધને
જાણે મારા ઉપરજ અનુગ્રહ કર્યો છે; કારણકે શિષ્યનાં
સર્વ કાર્યનો આધાર ગુરુ ઉપરજ છે—

(ઇંદ્રવજ્ર)

ખંધુ લ્યજને લ્યજ આમ સ્નેહી,
લાગે ગુરુને સહુ શિષ્ય દોષો:
(કારણ કે,) માતા પિતા તો દઈ મુક્ત થાતા,
સંતાનને શૈશવમાં ગુરુને. ૨૦

ભીષ્મ—ઉત્તમ કહ્યું આપે. વળી આ દુર્યોધન, જે—

(વંશસ્થ)

વિભાગ પાંડુ સુત દ્રવ્યનો લઈ,
લડી લડીને અંપકાર્તિમાં દુષ્ટો;
દૌરે અનુષ્ઠાનથી યજ્ઞનાં હવે,
કેપેજ જાણે સતિનાથના સમો ! ૨૧

(સાં દુર્યોધન, કર્ણુ તથા શંકુનિ પ્રવેશે છે.)

દુર્યોધન:—(પ્રવેશતાં)

(શિખરિણી)

ખીલી આત્મશ્રદ્ધા વડીલ સહુ સંતુષ્ટજ ગયા,
જગત્ કે વિશ્વાસે ગુણ વધી અકાર્તિ દૈ જઈ અછ;

‘પિતૃ પામે મુક્તિ’, જીહુંજ કદો હોયે વચન એ,
તથાપિના આધે અહોંજ ફલતું સ્વર્ગ ખહુધા. ૨૨

કર્ણુ:—વયસ્ય દુર્યોધન, તેં તો ન્યાયે આવી ચઢેલું કાર્ય ન્યાયથીજ
પૂર્ણ કર્યું છે; શાસ્ત્રોક્ત ધર્મને શાસ્ત્રવિધિયેજ ખગતવ્યો છે.
કારણકે,

(શાલિની)

ક્ષત્રિયોનું દ્રવ્ય તો ખાણમાં છે,
ક્ષત્રિ’ માટે વારસો નાજ શોભે;
(અને તેથીજ) વિપ્રોત્સંગે દ્રવ્ય દેધ ખધુયે,
ક્ષત્રિયે તો પુત્રને આપ દેવું. ૨૩

શકુનિ:—અરોબ્ધર કહ્યું હું. ગંગાજીમાં સ્નાન કરતાં કરતાં પોતાનાં
પાપ ધોવાયાં એટલે હવે કર્ણરાજ કેવું ટચોટયનું બોલે છે!

કર્ણુ:—આપ ગમે તેમ કહો, મામા, પણ—

(હંદ્રિયજા)

ઇક્ષ્વાકુ, શયોતિ. ચયાતિ, રામ,
માન્ધાતૃ, નાભાગ, નૃગામ્બરીષ—
એ સર્વ બૂપો મૃતદેહ તોયે,
ચક્ર પ્રભાવે હનુયે હોવે છે. ૨૪

(ત્રણે ભીષ્મ દ્રોણ પાસે આવે છે.)

ભીષ્મ { :—વત્સ દુર્યોધન, યજ્ઞની સમાપ્તિ પર અમે તને અભિ-
દ્રોણ { નંદન આપીએ છીએ.

દુર્યોધન:—(નમન કરતાં) અનુગ્રહ થયો. આચાર્ય, વંદન કરે છું.

દ્રોણ:—શું શું ? વંદન ? હાં હાં પણ તે તો ક્રમભંગ થયો.

દુર્યોધન:—કેમ ?

દ્રોણ:—તો જોતો. આ ઉભા—

(અનુકુલ)

દેવતા માનવી રૂપે પહેલાં તે લીખને નમ,

ત્યજ તેને મને વંદે તે નક્કી અનુચિત છે. ૨૫

લીખ:—ના. ના. આચાર્ય આપ એમ જોલશો નહિ. કારણકે
અનેક રીતે હું આપથી કનિષ્ઠ છું. જુઓ—

(વંશસ્થ)

જન્મેલ હુંતો: તમ તો સ્વયંભુ છે.

જુવું હું શસ્ત્ર: ધરો ખેલતા તમો:

હું ક્ષત્રિ' ને આપજ પ્રહસેજ છે,

હું શિષ્ય, ને આપ ગુરુ મહાન છે. ૨૬

દ્રોણ:—(હસતાં) હાં હાં ! મહાન પુરૂષો પોતાની સ્તુતિ થવા દેતા
નથી. ક્રિડા ભાષે, આવ તમારે પ્રથમ મને વંદન કર.
(દુર્યોધન નમન કરે છે.) સુખી થાઓ. પુત્ર, આવીજ
રીતે યજ્ઞનાં અવશ્ય રનાન કરીનેજ તું દ્વિગ્વિજયનો શ્રમ
ઉતારજો.

દુર્યોધન:—અનુગ્રહ થયો. પિતામહ, નમન કરે છું.

લીખ:—આવ આવ, પૌત્ર, સુખી થજો અને આજ પ્રમાણે ધીમે
ધીમે તારી ખુદ્ધિ શાંત થાઓ.

દુર્યોધન:—ઉપકાર થયો. મામા વંદન કરું છું.

શકુનિ:—(પીઠ ચાખડી) શાખાશ, ભાણા, હું તો આશિષ આપું છું કે આવીજ રીતે હંમેશાં—

(અનુકુલ)

દક્ષિણ દેઘ વિપ્રેને યજ્ઞ સજસ્ય કરે,

નૃપતિ સર્વ છતીને; જસસધે કર્યુ ત્યમ.

૨૭

દ્રોણ:—(સાશ્વર્ય સ્વગત) વાહરે ! આ શકુનિ તો કંઈ પાલુ લડાકુ જણાય છે ને ! જોને, આશિર્વચનમાં પણ ને લડવાનુંજ શિખવે છે !

દુર્યોધન:—વયસ્ય કર્ણ, ગુરુજનને પ્રભામ તો થયા. હવે તુંયે ક્રમ પ્રમાણે મિત્રની વિસ્તંભ વાર્તાનો વિનોદ અનુભવ.

કર્ણ:—હું તો મિત્ર, એટલુંજ કહીશ—

(ઉપગતિ)

વ્રતોર્થો છે ગાત્ર સુકાયું તારું,

(તો) શકીશ આલિંગન ભાર ઝીલી ?

વિના પૂછ્યે હિંમત ના કરું હું;

(કરણ કે) રાજર્ષિ ધીરાં વચનોજ તારાં.

૨૮

દુર્યોધન:—તને જેમ ક્યે તેમ તું કરે.

(રાજઓ આપે છે.)

દ્રોણ:—પુત્ર દુર્યોધન, આ મહેંદ્રના પ્રિય ભીષ્મક તારી સંભાવના કરે છે.

દુર્યોધન:—(ભીષ્મકને) અનુગ્રહ થયો આર્યનો.

ભીષ્મ:—પૌત્ર દુર્યોધન, આ દક્ષિણ સરહદની ભૂગણો જેવા રાજા ભૂરિશ્રવા તને અભિનંદે છે.

દુર્યોધન:—(ભૂરિશ્રવાને) પધારો આર્ય.

દ્રોણ:—વત્સ, આ તારા યજ્ઞની પ્રશંસા કરતા વાસુભદ્રે મોકલેલો અભિમન્યુ તને અભિનંદન.....

શકુનિ:—અરે પણ દુર્યોધન, આમ તો જંત. આ જરાસંધનો પુત્ર સહદેવ તને નમન કરે છે.

દ્રોણ:—(શકુનિને ઉદેશી સ્વગત) જંત હુઆની અદેખાઈ !

દુર્યોધન:—(સહદેવને) આવ આવ. વત્સ, પિતાના જેવો પરાક્રમી થજે.

સર્વ રાજાઓ:—અમે સર્વ આપની સંભાવના કરીએ છીએ.

દુર્યોધન:—અનુગ્રહ થયો આપ સર્વનો...હાં. પણ સર્વ આગ્રા છતાં રાજા વિરાટ કેમ દેખાતા નથી !

શકુનિ:—તેને માટે મેં જન મોકલેલોજ છે. માગંમાંજ હશે તે.

દુર્યોધન:—હીં. ત્યારે આચાર્ય, મારા યજ્ઞના તેમજ ધનુર્વિદ્યાના આચાર્ય, આપ દક્ષિણા માંગો.

દ્રોણ:—(વિચારમાં પડી) શું ? દક્ષિણા ? હાં. તેનેજ માટે તો હું મહા વિચાર કરે છું અને—અને અચકાઉં છું.....

સર્વ:—શું આચાર્યને પણ સંકોચ હોય ખરો ?

ભીષ્મ:—અરે ! સંકોચ થવાનું કારણ શું હોય ? આપે તો અનેક વાર—

(શાલિની)

યજ્ઞો યોજ્ય સોમનાં પાન ક્રીધાં,
 ક્રીર્તિં પારથા ભોગવો હવ ઝાયા;
 (તો બોલો,) શું છે એવું ? દ્રવ્ય ? ફલ ? કે વિશેષ ?
 જેમાં ક્ષત્રાચાર્યને ન્યૂનતા છે. ૨૬

દુર્યોધન:—(અત્યંત નમ્રતાથી) આજા કરો, આચાર્ય આપને માટે
 હું શું કરું ?

દ્રોણ:—વત્સ, શાંત થા. કહું છું. (વિચાર કરે છે.)

દુર્યોધન:—આપ શાનો વિચાર કરો છો ? આપ એમ માનશો નહિ
 કે હું કોઈ પણ વસ્તુ લાવી આપવાની ના કહીશ. આપ
 બૂલશો નહિ કે—

(વસંત)

શું પ્રાણુથી પ્રિય, વળી શિખવેલ આપે,
 શરે ગણાઉં અતિ સાદસીં છુંજ તેવો;
 (તો,) સંકાચ છાટીં કહીં લો શું ચહોજ આપ,
 હાથે ચઢ્યે મુજ ગદા જગ આપનું છે. ૩૦

દ્રોણ:—વત્સ, બોલવા ગ્નઉં છું, પરંતુ નેત્રમાં આંસુ ઉભરાય છે
 અને અશ્રુવેગ કંઠને રૂંધે છે.

સર્વ:—હું હું ? આચાર્ય પણ રૂદન કરે છે ?

લીળમ:—પૌત્ર દુર્યોધન, ત્યારે તો તારો પરિશ્રમ—તારો યજ્ઞ-નિષ્ફળ
 ગયો સમજવો.

દુર્યોધન:—અરે કાઈ છે કે ?

(એક અનુચર આવે છે.)

અનુચર:—આજા મહારાજ.

દુર્યોધન:—જલ લાવ.

અનુચર:—જેવી આજા. (નમન કરી જાય છે. જલ લઈ આવીને)
આ રહ્યું જલ, અન્નદાતા.

દુર્યોધન:—(કળશ લઈ) આચાર્ય, અત્રુપાતથી ઉચ્છિષ્ઠ થયેલાં
આપનાં મુખને આ જળથી શુદ્ધ કરો.

દ્રોણ:—મારું મુખ ઉચ્છિષ્ઠ થયું છે !...તે ભલે થયું. માત્ર મારી
માંગણીને તું પૂર્ણ કરશે તો એ એની મેજે શુદ્ધ થશે.

દુર્યોધન:—(સ્વગત) અરેરે ! પિત્તાર છે મને કે કાઈ મારો
વિશ્વાસ કરતું નથી. (પ્રકાશ) આચાર્ય,

(ઉપગતિ)

વિચારીને જે મુજ પર્વ વૃત્તિ,

ન દ્રષ્ટ શેવો ભય આપ ધારો;

(ના.)

સંકલ્પ-વારિ ગ્રહવા ધરી હો,

કંકાયલો તીરથી હસ્ત લાંગો.

૩૧

(એમ કહી સંકલ્પ માટે પાણી આપવા માંડે છે.)

દ્રોણ:—બસ, બસ, હવે મારી ખાતી થઈ. પુત્ર દુર્યોધન, તું સંક-
લ્પ કરે છે તો સાંભળ મારી દક્ષિણા; જેની—

(ઈંદ્રવજ્ર)

વર્ષો વૉત્યે બાર ગતિ ન દીઠી,
નિરાશ્રયી જે ભમતા અદીઠા;
તે પાંડવોનો દહ દે વિભાગ,
એ મારો ભિક્ષા લય દક્ષિણા છે.

૩૨

શકુનિ:—(સ્વગત) ઓ બાપરે ! જોઈ એની દક્ષિણા !... (પ્રકાશ)
અરે પણ ગુરૂજી આ શું કરો છો ? તમે—

(અનુદુભ)

યુક્તિથી રાખી વિશ્વાસો, શિષ્યને ધર્મ નામમાં
અચિંત્ય આમ બોલીને ઘટે શું દેવી વંચના ?

૩૩

દ્રોણ:—(સંકોધ) શું ? હું ધર્મવંચના કરું છું ? અરે ઓ ગાંધાર
દેશની વિચિત્રતાપૂર્ણ શકુનિ, જાતે અનાય હોવાથીજ તું
સર્વ જનને અનાયવત્ લેખે છે. અરેરે !

(અનુદુભ)

ભાઈને ભાગ દેવો તે વંચના શું હશે અલ્યા ?

રૂઠું શું ? યાચતા તે, કે બળાત્કારે હરેજ તે ?

૩૪

સર્વ:—(એકદમ) શું શું ? બળાત્કારે હરે ?

ભીષ્મ:—પૌત્ર દુર્યોધન, યાદ રાખજો કે હજી યજ્ઞનું અવભૂથ સ્નાન
તેં હમણાંજ પૂર્ણ કર્યું છે. (બાળ) મારી સલાહ માનતો
હોયતો ભાઈ, આ મિત્ર દેખાતા શત્રુ શકુનિનું કથું સાંભ-
ળીશજ નહિ. તમે ભાઈઓ વચ્ચે વિરોધ કરાવનાર એજ
છે. વળી આજે—

(વસંત)

પાંડુ-સુતો સકળ દ્રૌપદી દેવી સાથે,
 જે ઘોર જંગલ મહી દુઃખથી ભમે છે;
 (વળી) આજે પરસ્પર તમે કલહે મચ્યા છો,
 તે પાપ દુષ્ટ શકુનિ તણું સર્વ જાણુ. ૩૫

દુર્યોધન:—તે સર્વ ખરું હશે...પરંતુ આચાર્ય, એક વાત હું પૂછવા
 ઇચ્છું છું.

દ્રોણ:—ખોલને.

દુર્યોધન:—આપ કહો છો કે 'પાંડવો બળાત્કાર કરે'; તો તે
 દિવસે જ્યારે ભરસામાં અમે દ્રૌપદીના કેશ ઝાલી તેનું
 અપમાન કર્યું, ત્યારે, જે તેઓ બળાત્કાર કરવાને સમર્થ
 હતા તો, શા માટે કાયર પેઠે માત્ર રાપ ચઢાવીનેજ બેસ્યા ?

દ્રોણ:—એ વિષયમાં તો, તમે જેને ધર્મને નામે છેતરી અંધનમાં
 લીધા હતા તે, યુધિષ્ઠિરનો જ વાંક છે. નહિ તો—

(ગીતિકા)

વાંચો ન હોતે ભીમને જો, સભા-સ્તાંભ ઉખેડતાં;
 તો આજ આ શકુનિ મુખે સુણતે નહિ કદી ખોલ આ ! ૩૬

ભીષ્મ:—શી વાત માંડી હતી, અને શી વાત પર ચાલ્યા ! આ-
 ચાર્ય, હવે કૃપા કરી મુખ્ય વાત પર આવો અને કાર્ય
 સમાપ્ત કરો. કલહ કરવાની શી જરૂર છે ?

દ્રોણ:—કાર્ય કથળ્યું છે. તો ભલે કલહ થાય હવે.

લીખ:—જેવી આપની ઇચ્છા...(દુર્યોધનને) પૌત્ર દુર્યોધન, જરા વિચાર કર કે પાંડવો તો—

(વસંત)

છે નમ્ર, ને વળી નિરાશ્રિત છે બનેલા,
યાએ જરા તુજ કને. નહિ ગર્વ સામે;
તું જ્યેષ્ઠ બંધુ. વળી તે તુજને ચહે છે,
(તો) તેને વને શું કૂર થૈ મરવાજ દેશે ? ૨૭

શકુનિ:—(યાજુ) હા. હા. મરવા દઈશું. મરવા દઈશું.

કર્ણ:—(નમ્રતાથી) હવે આચાર્ય, ક્રોધને શાંત કરો. આપ બળેાજ છોતે, કે દુર્યોધન તો રાગ્ન છે. અને રાગ્ન તો—

(માંડવી)

કટુ હિતમય તોયે બેભુ સાંખી શકે ના,
પર સ્તુતિ સ્વસમીપે ચાલતી સાંભળે ના;
(માંડવ) અવસિત થયલું આ શિષ્યનું કાર્ય રક્ષો,
ગજ સમ સમજતી હાંકવા રાવને તો. ૩૮

દ્રોણ:—વત્સ કર્ણ, રાજગુણ એવા છે, તો પ્રભતેજ પણ અપાર છે. છતાંયે તેં મને ચેતવ્યો છે તો હીક. તું કહે છે તે રસ્તો હું લઈશ...પુત્ર દુર્યોધન, હું તારો આચાર્ય તો ખરો ને ?

લીખ:—હું હવે બરાબર માર્ગ પર આવ્યા. દુર્વિનીત જનોનું ઔપધ તો સાંત્વનાજ છે.

દુર્યોધન:—મારા એકલાનાજ કેમ ? મારાં આખાં કુસના
આચાર્ય છે.

દ્રોણ:—એ તેં હીક કહ્યું. ત્યારે સાંભળ—

(વસંત)

હું વંચના કરી કંઈ તુજ કાર્યમાં તો,
તારે ન દોષ, ઉલ્ટો અતિ લાભ તેમાં;
(કારણ કે,) બેઠો પરસ્પર મહાકુલમાં પડેલા,
ધર્માધિકારી જનના વંચનેજ ભાગે.

૩૬

દુર્યોધન:—આપ કહે છે તે સત્ય છે; પરંતુ એ વિષયમાં હું જરા
મંત્રણા કરવા ઇચ્છું છું.

દ્રોણ:—પુત્ર, કોની સાથે મંત્રણા કરવા ઇચ્છે છે ? બોલ,

(વસંત)

શું લાખ કે કૃપથી, કર્ણથી મંત્ર થારે ?
સિંધેશ કે શું મમ પુત્રની સાથ ઇચ્છે ?
માતા પિતાની શિખ કે શું વિદૂરજની ?

દુર્યોધન:—ઈચ્છું જરા શકુનિ કરી સલાહ માત્ર.

૪૦

દ્રોણ:—હું ? શકુનિની સલાહ ! ત્યારે તો પહોંચી રહી વાત !

દુર્યોધન:—મામા, આમ આવો. વયસ્ય કર્ણ, આમ આવ જરા.

દ્રોણ:—(થોડીવાર વિચાર કરી સ્વગત) લાવ ત્યારે એમજ કરો
જેઠું. (પ્રકાશ) લાઇ શકુનિ, આમ આવો તો.

શકુનિ:—હો હું તો આ આવ્યો.

(પાસે જાય છે.)

દ્રોણુ:—(ધીમેથી સમજાવીને) જો લાઇ શકુનિ, હું તો હવે વૃદ્ધ થયો છું તેથી કાંઈ ગમે તેમ બોલાઈ ગયું હોય તે ધ્યાનમાં ન લેતાં જેમ તેમ કરીને કાંઈ માંડવાળ અને સંપ થાય તેમ કરાવી આપજો હાં.

લીંબ:—(સ્વગત) અહા, લક્ષ્મી અને શ્રી ધન્ય કેટલા બેઠ હોય છે ! એક તરફથી—

(અનુક્રમ)

(શિષ્યના પ્રેમથી પોતે ગુરુ ચાલે શકુનિનં:

તોય ના મૂકશે પાપી પોતાની રૂઢ વક્તા ! ૪૧

શકુનિ:—(દ્રોણુને) હાં હાં. તેની તમે ચિંતા કરશો નહિ... (એમ કહી દુર્યોધન પાસે જતાં) જંગ્યો આ ગુરુ દેવો શરૂ છે ! પોતાનું કામ કાઢી લેવા મને દેવો પડાવે છે ! પણ અપર નથી કે શકુનિ સાથે કામ છે '.

(એમ કહી દુર્યોધન કર્ણની પાસે જાય છે. ત્રણ મંત્રણા કરે છે.)

દુર્યોધન:—બાલો મામા, હવે પાંડવોને રાજ્યનો દિરસો દેવા વિષે તમારો શું અભિપ્રાય છે ?

શકુનિ:—(લાચનો છલુકા કરી) એક કકડી પણ દેવું નહિ. એજ મારો તો અભિપ્રાય.

દુર્યોધન:—મામા, થોડું તો આપવું જોઈએ હાં.

શકુનિ:—(મોં ચઢાવી) આપવું છે તો સામકુંજ આપી દેં. અમને

શાનો પૂછે છે ? ફંકી મૂકને બધુંજ. (આંખો કાઢી)
જેઓઓ...

દુર્યોધન:—વયસ્ય અંગરાજ, તું કેમ કાંઈ બોલતો નથી ?

કર્ણ:—હું શું બોલું ?...અથવા મારે બોલવાનું રહ્યું છેજ શું ? જોને,

(વંશસ્થ)

સદ્બ્રાતૃતા નેમજ બંધુરનેહ તો

દાખ્યા ઓરામં. હું શું બોલું તે વિષે ?

(પાણ) ક્ષમા-ક્ષમત્વં તુજ વેણુ મોટું, ને—

સંત્રામ કાળે અમ રહાયકા થશું. ૪૨

બીજું અમે શું કરી શકીએ ?

દુર્યોધન:—તું તો ફૂટીજ પડે છે...હીક, ત્યારે મામા, એકાદ એવો
પ્રદેશ શોધી કહાડેને કે જ્યાં મોટા શત્રુઓ ઉભા થાય અને
અનનો દાણો પણ પાકે નહિ ! તે આપણે પાંડવોને આપીએ.

શકુનિ:—પણ ભાણા, એ તો નિશ્ચય માનજે કે—

(ગીતિકા)

નહિ દેશ કા જગમાં હશે જ્યાં પાર્થને કા છતશે !

(અંત) બળતાં રંજિયે તુણ થશે, જે ત્યાં યુધિષ્ઠિર જઈ વસે !! ૪૩

તો પછી કયો દેશ આપવો ?

દુર્યોધન:—તે ખરું હશે. પરંતુ મામા, મારે તો આટલુંજ જોઈએ
છે કે—

(માલિની)

ગુરૂ-કર મહીં આપ્યું વારિ સંકલ્પનું મેં,
 દીકું વડીલ સહુએ તે ગણાશે પ્રમાણ;
 (મઠે તે) જલ કદી ખરૂં થાયે ભૂડ કે વંચનાથી,
 તદપિ કરવું તે નો. એજ છે માત્ર દાચ્છા. ૪૪

શકુનિ:--ત્યારે ગમે તેમ કરી તારે પ્રતિજ્ઞામાંથી છૂટવું છે, એમજ
 કહેની ?

દુર્યોધન:--હા હા. એમજ, બીજું શું ?

શકુનિ:--ત્યારે તો બહીએ છે શાનો ? ગભરાય છે શાનો ? (હાથ
 પકડી ખેંચતાં) ચાલને મારી સાથે.

(એમ કહી શકુનિ દુર્યોધન તથા
 કર્ણને દ્રોણ-ભાખની પાસે લાવે છે.)

શકુનિ:--અહો આચાર્ય ! આ છત્રપતિ વિજ્ઞાપના કરવા દાચ્છે છે.

દ્રોણ:--ગાંધારરાજ, બોલો શું છે ?

શકુનિ:--એ તો કહે છે કે જે પંચરાત્રિમાંજ આપ પાંડવોની
 ભાજ લાવો તો અમારે તેમનું રક્ત્ય તેમને આપવું... ?

દ્રોણ:--(સ્ફોધ) અહંહંહંહં...

(વસંત)

જેને તમે વધુ દુઃખી કરવાનું ધારી,
 જોજ્યા અતિ વરસ દ્વાદશ વ્યર્થ યત્ને;
 “ તે પંચરાત્ર મહીં પાંડવ શોધી કાઢો ! ”

ધિકાર છે ! અલ્યા, સ્પષ્ટજ કહી દેને કે—

“ જ્ઞાતું કરી નર્થીજ આપવું સત્ય મારે.” ૪૫

ભીમ:—પૌત્ર દુર્યોધન, જોજો ધર્મની ક્રિયામાં છળ ન જોઈએ.
હજી તારો યત્ન પૂર્ણ થયો નથી. આવાં છળથી તો અમે
પણ ખિન્ન થઈશું. પૌત્ર, તારે તો પ્રતિજ્ઞા સત્ય કરવીજ
જોઈએ. માટે—

(હંદ્રિવજા)

“ તો આજ કે વર્ષ સહસ્ત્ર કેડે,
આત્રે કને તોય દહશ લાગ,”
એવું કહી સત્ય કરો પ્રતિજ્ઞા;

(કારણ કે) કુરુપ્રતિજ્ઞા નહિ નષ્ટ થાય. ૪૬

દુર્યોધન:—પૂજ્ય પિતામહ, હું પણ તેજ વિચારમાં છું.

શકુનિ:—(સ્વગત) વળી પાછો ફરી જવાનો કે શું !

દ્રોણ:—(સ્વગત) મને લાગે છે કે પંચરાત્રની શરત મારે કબૂલ-
વીજ પડશે. અને તેથીજ— ।

(આર્યા)

ઓળંગી સાગરને માફતિએ જ્યમ દોડીજ વેઢેહી,
ત્યમ મુજ વૃત્તિ આજ પાંડવ માટે ફરી ફરી ઉડતી ! ૪૭

(એક અનુચર પ્રવેશે છે.)

અનુચર:—(નમન કરી) જયજયકાર મહારાજનો ! વિરાટનગરથી
ફૂત પાછો આવ્યો છે.

સર્વ:--તેને તરતજ અહીં પ્રવેશ કરાવ.

અનુચર:--જેવી આજ્ઞા.

(અનુચર ગય છે. દૂત આવે છે.)

દૂત:--જય મહારાજાધિરાજ !

(નમન કરી દૂર ઉભો રહે છે.)

લીમ્ભ:--કેમ વિરાટેશ્વર આવ્યા કે નહિ ?

દૂત:--પિતામહ, તેઓ શોકને લીધે આવ્યા નથી. ધરણુકે તેમના સાળા કીચક, જે સો ભાઈઓ હતા તે સર્વનો એક સાથે નાશ થયો.....

સર્વ:--હેં હેં ? કેવી રીતે ?

દૂત:--અનદાતા, મને આ પ્રમાણે ઉત્તર મળ્યો હતો--

(અનુદુભ)

સત્રિમાં ઇન્દ્ર-વેશીએ બાહુ-માત્રથી છેદીઆં;

પ્રતીતિ થાય છે તેથી અશસ્ત્રધારીએ હણ્યા ! ૪૮

સર્વ:--(આશ્ચર્યથી) હેં ! હેં !

(દુર્યોધન અને શકુનિ આ વાત માનતા ન હોય એમ પરસ્પર વાતો કરે છે.)

લીમ્ભ:--(કંઈક વિચાર કરી આનંદથી) શું ત્યારે ખરેખર તે અશસ્ત્ર વધ હતો કે ?

દૂત:--હા, કૃપાનાથ.

લીમ્ભ:--(ધીમેથી દ્રોણને) ત્યારે તો આચાર્ય, કમુલ રાખો એ શરત પંચરાત્રની.

દ્રોણ:--(કુતૂહલથી) કેમ ?

ભીષ્મ:--(સહર્ષ)

(અનુહુલ)

લીલા એ ભીમની જાણો નહિ કે વીર તે વિના;
રોપ રો કારવાનો તે કાઢ્યો આ બાઈ સો પર. ૪૯

દ્રોણ:--હાં. પણ આપે તે કેમ જાણ્યું ?

ભીષ્મ:--અહો ! એટલું પણ અમે નહિ જાણીએ ! આચાર્ય.

(અનુહુલ)

ખલતા જે નદી તીરે બાલ હરતી મહે બચાં;
શું તેના દંતભોગોને વૃદ્ધ હરતી ન પારખે. ? ૫૦

દ્રોણ:--ધન્ય છે આપની શુદ્ધિને ! ત્યારે તો આપણી શરત સિદ્ધિ
થઈ માનો.....(પ્રકાશ) વત્સ દુર્યોધન, તું માત્ર પાંચ-
રાત્રીની શરત કરે છેને ?

દુર્યોધન:--હારતો.

દ્રોણ:--મારે તે શરત કબુલ છે...અરે યજ્ઞ સમારંભમાં પધારેલા
રાજાઓ, આપ સાંભળો. અહીં આ છત્રપતિ કુરારાજ
દુર્યોધન, તેમજ તેના મામા ગાંધારરાજ શકુનિ પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક
કબુલ કરે છે કે, જો અમે પાંચ રાત્રિમાં પાંડવોની ભાળ
કાઢી આપીએ તો તેમણે તેને રાજ્યનો અર્ધો ભાગ આપી
દેવો. (દુર્યોધનને) કેમ ખરૂં ?

દુર્યોધન:—હા, ખુશીથી.

દ્રોણ:—તોયે બે ત્રણ વાર એનો વિચાર કરી જોજો.

દુર્યોધન:—હીક, હું કબુલ કરું છું. (મામા પ્રતિ જોય છે.)

શકુનિ:—(બાબુ) સમય આવ્યે જાંઈ લઈશું.

દ્રોણ:—કેમ પિતામહ, ખરાખર છેને ?

ભીષ્મ:—હાસ્તો. (સ્વગત) ખરેખર—

(અનુષ્ટુભ)

હર્ષની રેલથી આજે ધૈર્ય જોયું ગુરુદેવ:

(પાત્ર) હવે છે દુષ્ટ રાજા આ, એવી શંકા રહે મને! ૫૨

(પ્રકાશ) પૌત્ર દુર્યોધન, વિરાટ રાજાની સાથે આપણે એક ગુપ્ત વૈર તો છેજ. અને વળી આ વખતે બહાનું કાઢીને યજ્ઞમાં ન આવી એણે આપણાં કુલનું અપમાન કર્યું છે. તો મારા એવા અભિપ્રાય છે કે એની ગાયોનું હરણ કરવું.

દુર્યોધન:—મારા પણ એવાજ વિચાર છે. કારણકે સો લાખએનો એકજ માણસે શસ્ત્ર વિના વધ કર્યો એ તો ખીલકુલ અશ્વ-દ્વેય છે. કેમ મામા ?

શકુનિ:—(હાકું ધુણાવી) એમાં શો શક ?

દ્રોણ:—(બાબુ પિતામહને) આપે આ ગોત્રહણનું હીક સૂચવ્યું, હાં!

ભીષ્મ:—અરે, આપ જોજો તો ખરા ! રથ દોડશે ત્યારે—

(અનુક્રુલ)

સાણતાં ઘોર ચક્રોનો ક્રોધશે વીર પાંડવો;
હસતી ધેનુની રક્ષા માટે તે પ્રાણ આપશે. ૫૨

(સેનાપતિ પ્રવેશ કરે છે.)

સેનાપતિ:--જયપતિ, નગર પ્રતિગમન માટે સર્વ ચોક્કા, રથો અને
સાર્થવાહો તત્પર થઈ ઉભા છે.

દુર્યોધન:--

(અનુક્રુલ)

એના એજ રથો વાળી વિરાટ નગરે વળે!
કરી અપમાનની શિક્ષા ગાય શીઘ્ર જઈ હરે! ૫૩

(સેનાપતિ જાય છે.)

હાશ ! અત્યાર સુધી.

(અનુક્રુલ)

યજ્ઞનાં કાર્યથી મારી ગદા શાંતિ ધરી રહી:
આજ તે રાક્ષસી રૂપે હાથ આવે ઘણા દિને. ૫૪

દ્રોણ:--પુત્ર દુર્યોધન, આ યુદ્ધમાંજ અમે તારું પરાક્રમ જોઈશું.

દુર્યોધન:--જેવી આચાર્યની ઇચ્છા !

દ્રોણ:--અને ગાંધારરાજ શકુનિ, આ ગોત્રહણ યુદ્ધમાં તમારો રથ
પહેલો--મોખરે--રાખવાનો છે હોં !

શકુનિ:--(ઉશ્કેરાઈ જઈ) હા હા હા. ત્યારે તો ઓ સેવક,

(શાફ્લ)

હસ્તી લાવી ખેડ કરો પક્ષકર્મા,

દ્રોણ:-- ... ..લાવો ધનુષ માહરે,

કર્ણ:— બેડીને રથ વેગવાન હયથી સ્થાપો, અરે સેવકો !

ભીષ્મ:-- માંડે ચિત્ત હોડે વિસટ નગરે દ્વો બાણુ લાથો મને,

સર્વ:— આજ્ઞા દ્વો અમને, પિતામહ, તમે શાંતિ ધરીને રહો ! ૫૫

(સર્વ યુદ્ધ ચલવા જાય છે.)

અંક પૂર્ણ

અંક બીજો.

પ્રવેશક

(એક વૃદ્ધ ગોવાળીઓ બચડતો પ્રવેશે છે.)

૧૪:—મારી ગાયોનાં વાછડાં જીવતા રો' ! બટી ગોવાલણીઓ હોભા-
ગવંતી થાઓ. અમારો રાજા મોટો ચક્કરપટ્ટી. હત્તરપટ્ટી,
પરચવીપટ્ટી થાઓ. (હાથમાંથી ડાંગ ભોંય પર નાંખી)
હાં હાં ભલે કાપાદ આપવું. આજે તો રાજાજીની વરલગાંડનો
દિવસ સે, તેથી તો ગઉદાણુ આપહે. તો ભગવાન કરેને
આખી દુનિયાની ગાયો અહીં આવી રો' ! અને બટા
ગોવાલીઆ ગોવાલણોને મજા પડે ! આપડે તો આપુ
હેવુંજ માગીએ સીએ.....અને તે બટાં ભેળાં થઈ તેમાં
આપડે તો વરદ વડીલ તરીકે જઈહું ખુદીથી !

(એટલામાં એક જાડ પર બેઠેલો કાગડો

‘ કા...કા ’ કરી બોલે છે. તે બોલે,)

અરે પણ આ કાગડો કમ આ હુક્કાં થડીઆં પર બેઠી
ઉગમણે જાઈ જાઈને કા...કા...કા...કરી રહે સે ? એતો
અપહુકન ખરાબ ! (ઘુટણીએ ખેસી જઈ) ઓ ભલા
ભગવાન (હાથ બેટી) હાંતિ કરો ! હાંતિ થાવ ! ઓ
ભગવાન, અમે ને અમારી ગાયો હુખ્ખે રો' ! હાઈ
કરઓ !.....

લાવ ત્યારે હું વડીલ સું તો બટાં સોકરા સોકરીઓને

લાક મારી બેળાં કરે. ત્યાં જોમિટરક, હો જોમિટરક !
આમ આવજો હો.....

(એક છોકરો આવે છે.)

જોમિટરક:—કમ, મામા, હી આગના સે ?

વૃદ્ધ:—(ઉભા થઈ) હાંતિ થાવ ! હાંતિ થાવ ! આપડી ગાયો જીવતી
રે'. અહ્યા જોમિટરક, આજે રાજાજીનો જનમદિવલ. તે
ગઉદાણુ અપાહે. તો જગવાન કરેને રાજાજીની ગઉદાણામાં
ગાયોનો ટોજો વડો ! અને બધાં ગોવાલીઆને મજા પડે !
...માટે તુંયે બધાં ગોવાલીઆ ગોવાણુને લાક મારી બેળાં
કર.....

જોમિટરક:—(લાથ વેંટી) હોવે મામા. (જરા ઘાંટો પાડી) અલી
ગોરખણીછછ ! એ ઘીપીંડીઆ...! એ સાંમીણી...! એ
ગોદાદટ ! એ ભેંલદટ ! અરે માટલીદટ ! આવો આવો
હો દોડતા.

(કેટલાંક છોકરા છોકરીઓ દોડી આવી
ડોસાના પગમાં આજોટી પડે છે.)

સર્વ:—જેજે, મામા, જેજેજેજેએએએ.....

વૃદ્ધ:—(બે લાથ ઉંચા કરી) હાંતિ થાવ ! હાંતિ થાવ ! આપડી
ગાયો જીવતી રે' ! મારાજાદિરાજ વિરાટનો આજે જનમ-
દિવલ સે. તે આપડે ગાયોનું દાણુ અપાહે. માટે આજે તમે
હો આનંદ કરો ને મજા કરો ને નાચો.

સર્વ:--(સહર્ષ) હેં ? હેં ?...ખઉ હાર મામા. (એમ કહી ચપટી વગાડી નાચતાં) મઝા પડીરે મઝા પડી ! ઝનમદિવલતી મઝા પડી ! (વગેરે ખોલી કુદે છે ને ખરાડે છે.)

વૃદ્ધ:--(તે જોઈને) હાઆહ ! હાઆહ ! વાગ્યાજી વાગ્યા ! ફફટ ! હાલો હું પણ નાચું. (પોતે પણ નાચે છે.)

સર્વ:--ઓ, ઓ ! ઉભા રો'. ઝુઓ હેલી ખઉ ધૂર ઉરતી દેખાય સે...

ગોમિત્રક:--ધૂર હાથે હાંખ દોલ પણ હાંભળાય સે.

વૃદ્ધ:--અરરરર ! ધૂરના સાંદરણા ઝંવા ગોટામાં હૂરઝ પણ ઢાઈ ઢાઈ વાર દેખાય સે, ને નહિ પણ દેખાય સે...

ગોરખણી:--ઓ...ઓ...ઓ...મામા, આતો કંઈ દંઈના પીંડા જેવાં ધોરાં સતરાં લઈ મોટા મોટા ગારામાં બેસી સોરા આવે સે.

વૃદ્ધ:--ઓહો ! કામકાં પણ પરવાં મારવાં. નાહો, નાંદો, ઝટ ટાટમાં ભરાઈ ઝાઓ. હો...હો...હો...

સર્વ:--(નાસતાં) દોડી ઝાઓ. નાહોરેએએ...

(છોકરાંઓ નાશી જાય છે.)

વૃદ્ધ:--(ઉભો રહી મુઝ પર હાથ મૂકી) ફીક સે. કંઈ નહ. ઉભા તો રો', ઝુસ્સાઓ ! હું મારો દંડુકો લઈ આઉં...પણ નહિ. મારાઝ વિરાટનેઝ કહી આઉં. રાઝાઝીનેઝ કહી આઉં.

(દોડતો જાય છે.)

પ્રવેશક પૂર્ણ

(સભા સ્થાનમા.)

યોદ્ધોઃ—(પ્રવેશ કરી) અરે ઓ રક્ષકા, મહારાજાધિરાજ વિરાટે-
શ્વરને નિવેદન કરો...

નેપથ્યેઃ—શું, શું ?

યોદ્ધોઃ—ઠે દસ્યુકર્મ કરી કરીને પોતાની કીર્તિ શુભાવી બેઠેલા ધૃત-
રાટના પુત્રો આપણી ગાયોનું હરણુ કરી જાય છે; અને
વળી એટલો ત્રાસ વર્તાવે છે કે—

(વંશસ્થ)

આહીં તહીં પુચ્છ કલાં કરી કરી,
ત્રસેલ નાસે બચભાત વાહ્યાં;
બરાડતી ગાયજ નંદોંઓ બીંધા,
(અને) સમસ્ત ગાશાળ બંધ ફેંજ રહી ! ૫૬

નેપથ્યેઃ—શું ધાર્તરાષ્ટ્રો એમ કરે છે ?

યોદ્ધોઃ—હા. હા. ત્યારે બીજું કાણુ હાય ?

(કંચુકી પ્રવેશ કરે છે.)

કંચુકીઃ—તમે કહો છો તે બંધેજ હશે. કારણકે પોતાના ભાગ્યો-
નોજ દ્રોહ કરનાર સિવાય બીજું કાણુ એમ કરે ?

યોદ્ધોઃ—હીક કહ્યું, કારણકે તેઓ આજે તો—

(શાલિની)

સમજ બાળો, હાય ગાંધા ચઢાવી,
બખતર પેરી સ્થંદ દોડાવી મોટા:

વીર્યોત્સાહી શસ્ત્ર ને અશ્ત્ર વાળા—

રાજનું તે વૈર ગાયે ખતાવે !

૫૭

માટે મહાશય, આ વાત મહારાજને સત્વર નિવેદન કરવી
જોઈએ.

કુંચુકી:—તે ખરું. પરંતુ જ્યસેન, જન્મનક્ષત્રની ક્રિયા કરવામાં વ્યા-
પ્ત થયેલા મહારાજને આ નિવેદન અકાલે હોવાથી ક્રોધ
ઉત્પન્ન કરશે. માટે તે ક્રિયા સમાપ્ત થતાં જ નિવેદીશું.

ધોધો:—નહિ, નહિ. આર્ય. આ કાર્ય સત્વર કરવાનું છે. માટે
વિલંબ વેગળા કરવો જોઈએ.

કુંચુકી:—જેવી તમારી ઇચ્છા... (જાય છે.)

(રાજા પ્રવેશ કરે છે.)

રાજા:—

(મંદાકાંતા)

ગાંધા મારી શરથો ડરતી વાજડાં છોડી નાસે,
નાનાં વત્સો રથથો બડકી માત માટે બસડે;
તોય મારો શરમવિહોનો હસ્ત નિરાંત રાખી,
પેરી રડાં વલય, મધુરી ભોગવે અન્નવાની ! ૫૮

(ઉપકંઠાદા) ખરેખર, મનેજ ધિક્કાર છે !...જ્યસેન, જ્યસેન.

ધોધો:—(નમન કરી) જ્ય જ્ય મહારાજ.

રાજા:—નહિ નહિ. જ્યસેન. ‘ મહારાજ ’ શબ્દ હવે મને ઉચિત
નથી. મારું ક્ષત્રિયત્વ હુંટાઈ ગયું છે. જ્યસેન, મારી તર-
વાર લાવ. અને ખોલ કે રણક્ષેત્રમાં શું થાય છે ?

ચોધ્ધો:—વિપદવાર્તા વિસ્તારી વિસ્તારીને ન કહેવાય તો કીક.
સંક્ષેપમાં એટલુંજ કહીશ કે—

(અનુકુલ)

રણુથી દીલ ગાયોનાં એકવર્ણાં બનેલ તે,
પ્રદારોના જ સોજોથી ભિન્નવર્ણાં બણાય છે ! ૫૨

રાજા:—(સાંભળીને સંકોધ) હંહંહંહં. ત્યારે તો—

(માલિની)

ઝટ રથ શણુગારો, બાણુને તીર લાવો;
મુજ સહ રણુ ચાલો સત્ય ગોબક્ત જે હો
લડવું ન કર્હો બચે, ધેનુને માટ, મિથ્યા—

(કારણ કે) મરણુ સુયશ આપે, છતથી થાય ધર્મ. ૬૦

ચોધ્ધો:—ધન્ય છે આપને; જેવી આજ્ઞા. (ગત્ય છે.)

રાજા:—(વિચાર કરી) હું ? દુર્યોધનને મારી સાથે શું વૈર હશે ?
હું એના યજ્ઞમાં ન ગયો, તેથી ?...પણ ત્યાં હું કેવી રીતે
જઈ શકું ?...કીચકોનાં મૃત્યુથી અમે શોકસંતાપમાં પડ્યાં
હતાં, તે તો એને ખબર હશેજ...ત્યારે ?...પરોક્ષ રીતે
પણ હું પાંડવોનો શુભાકાંક્ષી ખરોને, તેથી હશે...ગમે તેમ
હોય, તો પણ મારે તો મારું ક્ષત્રિયત્વ બતાવી આપવું...
હાં. પણ હસ્તિનાપુરમાં પહેલાં રહેતા હતા તેથી ભગવાન
કંકઋષિ દુર્યોધનને બરાબર ઓળખતા હશે. તેને પૂછી
બેઠું...પણ તે તો દુર્યોધનનો જરા પણ વાંક કાઢશે નહિ...

પણ કંઈ નહિ. મારો સ્વાર્થ છે એટલે હું પૂછીશ તો
ખરોજ...(મોટેથી) અરે કાઈ છે કે ?

પ્રતિહારી:—(પ્રવેશ કરી) જય મહારાજ !

રાજા:—ભગવાનને બોલાવી લાવ.

પ્રતિહારી:—જેવી આજ્ઞા. (જાય છે.)

(એટલામાં ભગવાન આવી પહોંચે છે.)

ભગવાન:—(પ્રવેશ કરી આમતેમ જોઈ આશ્ચર્યથી) અરે ! આ
સર્વ શું ?

(શિખરિણી)

હા હા છે હસ્તીઓ, કવચ સજ્જેને અશ્વ સઘળા,
રથો શૃંગાર્યા, ને કમર કર્સી હાલો વૌર બધા;
નિહાળી સર્વે આ વિરલ ભય લાગે મુજ હૃદે,

(સ્વગત) મને તો ના કાંઈ, ચપળ જ પરંતુ અનુજ છે. ૬૧

રાજા:—(નમન કરતાં) જય થાઓ, ઋપિરાજનો ! હું, વિરાટ
આપને અભિવંદન કરું છું.

ભગવાન:—કલ્યાણ થાઓ.

રાજા:—(આસન આપતાં) આ આસને વિરાજીએ.

ભગવાન:—(બેસીને) રાજા,

(અનુબુદ્ધ)

તૈયારી થાય શાની આ ? લક્ષ્મી સંતોષ ના ધરે,
ધનીને લોભમાં નાંખે, દુઃખ કાષે પોંડિતનાં ! ૬૨

રાજા:—પાપીઓએ भारी ગાયેનું હરણ કરી મને અપમાન આપ્યું છે...

ભગવાન:—કાણે ?

રાજા:—ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રોએ—કૌરવોએ.

ભગવાન:—હૈં ? (સ્વગત) અરેરે ! આ પાણુ દુઃખ જ કેની ? કે—

(ઉપગતિ)

મનસ્વીઓનાં દીક્ષ કંપવાનાં,

કરે કુકર્મો કદો આપ-સ્નેહી :

(કારણ કે) છે વૈર તોયે અપરાધ એનો,

લાગે જ જાણે થયેલા અમોથી.

૧૩

રાજા:—ભગવન, હવે આપ શો વિચાર કરે છે ?

ભગવાન:—ગીર્જા કાંઈ નહિ. તેમનોરતો.

રાજા:—ભગવન, હવેથી સર્વ ખુદ્ધું થશે. હું કાંઈ રાગન યુધિષ્ઠિર જેવો નથી. કે શક્તિમાન હોવા છતાં તેમને ક્ષમા આપું એવું તો માત્ર ધર્મરાગનજ કરે, ભગવન !

ભગવાન:—(હસતાં સ્વગત) ખરેખર ધન્ય છે ! યુધિષ્ઠિર તને ! કારણકે દુનિયાએ હવે જાણ્યું કે જે કાંઈ થયું તે भारी બીરતાથી નહિ; પરંતુ—

(શાંતિની)

સત્તા પૃથ્વી પાર્ણશર્યા રચાને,

ને દુષ્ટોએ દ્રૌપદી વચ્ચે લુપ્ત્યાં;

રાજ્યો બોયાં, આશ્રયો શુભ લીધા,
એ તો સર્વે નીપજ્યું છે ક્ષમાથી.

૬૪

(એક યોધો પ્રવેશ કરે છે.)

યોધો:—(નમન કરી) જય ભગવન !

રાજા:—અહ્યા, દુર્યોધન શું કરે છે ?

યોધો:—એકલો દુર્યોધન કેમ ? પૃથ્વીના સઘળા રાજા એકત્ર થયા
છે. અનહતા, ત્યાં તો—

(વસંત)

છે દ્રોણ, બીષ્મ, શકુનિ ત્યમ રાજ્યરાજ,

ઉભા રહ્યા દૃપ, જયદ્રથ, કર્ણ સાથે;

તે સર્વની રથ ધ્વજથી ગયો અમારો,

ઉત્સાહ; તો, પ્રભુ લોકે, કરશે શું બાળો ? ૬૫

રાજા:—(એકદમ હાથ જોડી ઉભા થઈ) હું હું ? મહાત્મા બીષ્મ
પણ લટવાને આવ્યા છે ?

ભગવાન:—(સ્વગત) ધન્ય છે આ રાજાને ! કે વહવા આવનાર
પ્રત્યે પણ એની પૂજ્યવૃત્તિ બુસાઈ નથી...પરંતુ સમજાતું
નથી કે—

(આર્પા)

તે શા કાળે આવ્યા, કુરુકુલ કેરા વડીલ ઉત્તમ જે ?

(કદાચ) સ્મારણ મુજ કરવાને—પૂર્ણ થઈ જે હતી પ્રતિજ્ઞા તે ! ૬૬

રાજા:—(યોધાને) મારા સારથીને મોકલી આપ.

ચોધો:—જેવી મહારાજની આત્મા. (જન્ય છે.)

ભગવાન:—કેમ રાજ, શો નિશ્ચય કર્યો ?

રાજ:—સદ્વાનોજ ભગવન્...

(સારથી પ્રવેશ કરે છે.)

સારથી:—જ્ય જ્ય કૃપાવન્ !

રાજ:—સારથી,

(અનુકુલ)

રથને લાવ વહેલો તું; સ્નાય્ય ચોધ્ય મળ્યો રણિ:
જયની આશ તો છે ના, સંતોષુ ખાણવર્ષણિ. ૬૭

સારથી:—(નમન કરી) પરંતુ કૃપાવન્,

(અનુકુલ)

રિપુનાં સૈન્યને ભેદે એવો જે રથ આપનો,
લઈ તે રથ-ચર્યાએ ગયેલા છે કુમારશ્રી. ૬૮

રાજ:—હેં ? શું કુમાર ગયો પણ છે ?

ભગવાન:—ઓ રાજ, કુમારને પાછો બોલાવ, પાછો. દારણું—

(માસિની)

અગણિત ગુણદોષો ક્ષેત્રનાં તે ન જાણે,
વય કુમળોજ તેથી ઉતરે સ્થેજ યુદ્ધે;
(પછી તો) રણ-દૃવ અતિ પાસે આવતાં શું ન જાણે ?
(અને) કપટી નોંચ જનો તે પાપ કરતાં ડરે શું ? ૬૯

રાજા, તું હારશે એવું હું કહેવા ઇચ્છતો નથી. પરંતુ
યુદ્ધના દોષો ધણાજ છે. .

રાજા:—તેથીજ એ સારથી, તું ઝટ જઈને બીજો રથ તૈયાર કર.

સારથી:—જેવી આજ્ઞા. (એમ કહી જવા માંડે છે.)

રાજા:—હાં, પણ અહ્યા, આમ જો તો.

સારથી:—(આવીને) આજ્ઞા મહારાજ.

રાજા:—કુમાર રથ લઈ ગયા એમ તું કહે છે તો—

(અનુષ્ટુભ)

પુત્રના રથની સાથે સારથી તું ગયો ન કાં?

શું તેણે ના રજા દીધી?...રાયનો સારથી તું છે! ૭૦

સારથી:—(હાથ જોડી) અનદાતા, હું શું કરું? હું તો રથ તૈયાર
કરી સારથીસ્થાને ખેસવા જતો હતો; પરંતુ—

(અનુષ્ટુભ)

કૌરાવ કો હશે તેમાં, અથવા હાસ્ય ખેલવા,

ઉઠાડી મુજને એણે ખેસાડી ત્યાં જૃહન્નતા. ૭૧

ભગવાન:—(હર્ષથી) હેં હેં? એમ છે તો, રાજા, ગભરાવાનું
કાંઈ કારણ નથી; કારણકે—

(વંશસ્થ)

ગદા હશે જો રથ શું જૃહન્નતા,

(તો) ઉરાડીં ગોઠા ધૂળ મેઘ આણુશે;

નસાડશે શોરથી શત્રુ સ્હેજમાં,

ધનુષ વિનાયે રથ જીતો આવશે.

૭૨

રાજા:—તોયે પણ બીજો રથ તો તૈયાર કરજ.

સારથી:—જેવી આજ્ઞા.

(જાય છે.)

(એક યોધો આવે છે.)

યોધો:—(નમન કરતાં) મહારાજ, કુમારશ્રીનો રથ નાહો...

રાજા:—(સાશ્વર્ય) હેં હેં ? કેવી રીતે ?

યોધો:—સાંભળો, દૃપાવન,

(અનુદુભ)

માર્ગ જ્યાં અશ્વનો રોક્યો મોટા મોટા રણજીવ,

હુપાવા વૃક્ષરાજીમાં સ્યંદ નાહો સ્મશાનમાં. ૭૩

ભગવાન:—(સદર્પ, સ્વગત) અહાહા, સ્મશાનમાં જ ગાંડીવ રાખેલું છે ! (પ્રકાશ) ઓ રાજા,

(અનુદુભ)

સ્યંદ નાહો સ્મશાને તો થયું છે સુનિમિત્ત એ !

(હવે) હાહા છે ધાર્તરાષ્ટ્રો જ્યાં, થશે તેનું સ્મશાન ત્યાં ! ૭૪

માટે હવે તારે ક્ષોભ પામવાનું કારણ નથી.

રાજા:—ભગવન, અકાલે આપનું આ સ્વસ્થ વાક્ય હૃદયમાં ક્રોધ ઉત્પન્ન કરે છે.

ભગવાન:—ક્રોધને સ્થાન દેવું ન જોઈએ. પહેલાં ક્રોધ દિવસ હું અસત્ય બોલ્યો હોઉં એવું તને યાદ છે ?

રાજા:—(નમ્ર થઈ) ના. તે તો નથી. પરંતુ...

ભગવાન:—શારે હું જે કહું છું તે સત્યજ છે એ સ્મરણમાં
રાખજો. ખરેખર, રથ સ્મશાન તરફ ગયો, તો શત્રુઓ જ્યાં
ઉભા છે ત્યાંજ તેમની સ્મશાનમૃત્તિ થશે; અને તારો
વિજય થશે.

રાજા:—પ્રભુનો ઉપકાર ! (યોધાને) તું જા, આગળ થું થાય છે
તે જોઈ આવ.

યોધો:—જેવી આતા. (ગાય છે.)

(એક મોટો અવાજ થાય છે.)

રાજા:—(તે સાંભળી) અરે, પણ આ મોટો શોર શાનો ?—

(અનુકૂળ)

પૃથ્વી કંપાવતો આ તે સહસ્રા શોર શો હશે ?

જંઘથી નીર સંકેલી સરિતાના ધ્વનિ સમો ! ૭૫

ભગવાન:—(સ્વગત) એતો ગાંડીવનો ટંકાર !

રાજા:—અરે કોણ છે કે ? જુઓ, આ અવાજ શાનો થયો ?

યોધો:—(આવીને) આયુષ્મન મહારાજ, હું રણક્ષેત્રમાંથી આવું
છું. ત્યાંતો—

ભગવાન:—(સ્વગત) જોજો મને જુડા ન પાડે....!

યોધો:—ત્યાં તો સ્મશાનમાં સહજ વિશ્રામ લઈ આવ્યા પછી તો
કુમારશ્રીનાં—

(શિખરિણી)

સંસેની વૃષ્ટિથી રૂંધિર વહી જતું કરિ દોલે,
 શું અશ્વે કે થોધા, બચતું નહિ કોઈ તોર થકી;
 રથી સૈનિકો સૌ અજળ થઈ ચોકેલ દોસતા,
 તોરે છાયા માર્ગો, સરર વહતી રક્ત નદીઓ !

૭૬

ભગવાન:—(સ્વગત) ક્યાં ખબર છે કે—

(અનુદુભ)

પ્રભાતે સર્વ છે એ તો ધનુર્ગાંડીવના નકી;
 ઇદ્રના ખાંડવે જોજે પાડેલી ધાર મેઘની !

૭૭

રાજા:—(સગર્વ) ધન્ય છે કુમારને...પરંતુ શત્રુના મહારથીઓ શું
 કરે છે ?

ચોધ્ધો:—દ્રુપાવન, તે મેં પ્રત્યક્ષ જન્યું નથી; પણ ખીજન દૂતો કહે
 છે કે—

(શિખરિણી)

‘ નકી તે ટંકારો ! ’ કહી દૂર થયા દ્રોણ ગુરૂજી,
 ધ્વજે બાણો જોઈ શર ત્યજી ને ભીષ્મ પ્રહરતા;
 શરે વિધાયો છે કરણ સહુ રાજા બચ ધરે—
 છતાંયે ત્યાં શરે શિશુ જ અભિમન્યુ લડી રહ્યો !

૭૮

ભગવાન:—(સ્વગત) શાખાશ, અભિમન્યુ ! પિતાનું નામ રાખ્યું!
 ...પરંતુ એની સામે અર્જુન લડતોજ ન હશે. (પ્રકાશ)
 ત્યારે તો ઓ રાજા,

(અનુદુભ)

તેજને અમિ વંશોનો બાલ સૌભદ્ર ને લઉં,
જુહનલા ન ચાલે ત્યાં મોકલો અન્ય સારથી. ૭૬

રાજા:—એમ મા બોલશો. ભગવન! એમાં જુહનલા ઉપર શો આ-
ધાર છે? કુમાર ક્યાં કાયર છે? જુઓને—

(શાર્દૂલ)

જેનાં સમસારે ચ ના કવચને વિંધી શક્યા, ભીષ્મ તે,
કલ્પવૃક્ષ સમું કરે ધનુષને મંત્રો થકી, દ્રોણ તે;
(વળી) જેણે કર્ણ જયદ્રથ સ્વશરથી રાજ કર્યા જેર, ને,
બીજા ભૂપતિ સૈનિકો સકલમાં વર્તાવતો કેર જે— ૮૦

તેવો વીર કુમાર શું ન હોતરો સૌભદ્ર શાં બાળને ?
તે શું બાણ પરે શરો ચઢવતાં પિતૃભયે ખાંચરો ?

નહિ નહિ, કદી નહિ. પરંતુ—

બન્ને છે સરખા વયે, રણવિષે યોધા ફેરા ત્રીપરો !
(અને) હોતે તોય, વયસ્ય ભાવર્યો, નહિ અન્યોન્યને મારશે ! ૮૧

(યોધાને) વારૂ. પછી શું ?

યોધો:—વળી કુમારશ્રીનો રથ તો—

(વસંત)

શત્રુ તણા રથ કને ધસી જાય સીધો,
નાર્યા વિના ઝટ ફરી વળી જાય બીજો !

જે મહારથી નિકટ જાય કુમાર, તે તો

શસ્ત્રો ત્યજે; જ્યમ ગુરુ તણી આજ્ઞા માની !!

૮૨

ભગવાન—(સ્વગત) વડીલ વત્સને કેમ મારે ?

રાજા—(યોધાને) ઠીક. પણ તું પાછો જઈ વધુ સમાચાર લાવ.

યોધો—જેવી અત્તદાતાની આજ્ઞા.

(યોધો નમન કરી જાય છે. એટલામાં

એક દૂત અતિશય આનંદથી આવે છે.)

દૂત—(નમન કરીને) જય જયકાર મહારાજાધિરાજનો ! અત્તદાતા,
શત્રુઓ પલાયન કરી ગયા છે અને ગાયોનું રક્ષણ થયું છે !

ભગવાન—રાજા, આ વિજય માટે હું તને અભિનંદન આપું છું.

રાજા—ભગવાન એ તો આપનાંજ પુણ્યનો પ્રતાપ.....વાર પરંતુ
કુમાર ક્યાં છે ?

દૂત—દૃપાવન, તેઓ તો શૂરવીરોનાં શૌર્ય પુસ્તકમાં લખે છે.

રાજા—એ પણ એક પ્રશંસનીય કાર્ય છે. કારણ કે—

(અનુક્રમ)

પ્રસારે શૌર્યની કાર્તિ લખાઈ તુર્ત પુસ્તકે;

ધર્મો વીર તે જાણી યુદ્ધનાં દુઃખને ભૂલે.

૮૩

ઠીક. પણ અત્તદાતા ક્યાં ?

દૂત—વિજય નિવેદન કરવા માટે અંતઃપુરમાં ગયાં છે.

રાજા—તેને બોલાવી લાવ. (એટલામાં અત્તદાતાને જાતેજ ત્યાં
આવતી જોઈ) અરે, તે અહીં આવતીજ જણાય છે.

બૃહન્નલા:—(પ્રવેશ કરતાં)

(શાદ્દેલ)

અંગુલી ધૂળતી હતી પકડતાં ગાંડીવને હસ્તમાં

પ્રત્યંચા જ ચઢાવતાં, પ્રહરતાં મુષ્ટિય ચાલી નહિ.

છાડ્યાં મેં શર જેમ તેમ. પટુતા કાંડે હતી તે ગઈ !

ધાયું સ્ત્રી કેપ છે બહુ દિન થયા, તેથી દશા એ થઈ ! ૮૪

વળી, મેં

(ઇંદ્રવજ્ર)

લગ્ન મૃકીને ધરો વેશ આવ્યા,

નરેન્દ્ર મધ્યે ઝટ બાળુ ખેંચ્યું.

(ને ક્ષાણમાં) રક્તો વહી સાં હિલચાલ મારાં,

ખાણો તણાં વાદળમાં ઝવાઈ ! ૮૫

એ સર્વ ભલે થયું. પરંતુ જો કે—

(વસંત)

ગાંધી હોતી વિજય ભૂપ તાણો કરાવ્યો,

તોયે પ્રજુલ્લ મુજ અંતર હર્ષથી નાં:

(કારણ કે) ડોકે ગ્રહીં હજી દુઃશાસન દુષ્ટને મેં,

ખાંધી વિરાટપુરમાં ન પ્રવેશ કીધો. ૮૬

અસ્તુ. પરંતુ ઉત્તરાકુમારીએ સપ્રેમ આપેલાં અત્રંકાર સાથે
રાગ્ન સમક્ષ જતાં મને તો શરમ લાગે છે...તો પ્રથમ ભાઈ
પાસે જઈશ. (જોઈને) અહા યુધિષ્ઠર કેવા સૌભે છે!

(ઈંદ્રવજ્રા)

યુવાન ને શ્રેષ્ઠ તપસ્વી એ છે,
ક્ષત્રિય તોયે દિવ્ય રૂપ ધાર્યું;
રાત્ર્યો વિનાયે મુખલક્ષ્મી આઝી,
દંડ ગ્રહે તોય ન દંડધારી !

૮૭

(પાસે જઈ મોટેથી) ભગવાન નમન કરે છું.

ભગવાન:—સ્વસ્તિ, યૃહન્નલે.

યૃહન્નલા:—જય જય રાજા !

રાજા:—ખરેખર, યૃહન્નલા, સર્વથા—

(વંશરથ)

ન રૂપ કે વંશ-સ્મૃતિજ કામની,
સર્વે જનોમાં નિજ કર્મ શોભતું;
યૃહન્નલા, પામતી જે પરિભવે,
સ્વરૂપ તે આજ સુપૂજ્ય લાગતું !

૮૮

યૃહન્નલે, પરિશ્રાંત છતાં હું તને જરા શ્રમ આપું છું. રણુ-
ક્ષેત્રમાં શું થયું તે વર્ણવ.

યૃહન્નલા:—સાંભળો કૃપાવન.

(એટલામાં એક દૂત હાજરી
ત્યાં દોડી આવે છે. તે બોલે)

રાજા:—કેમ વિજયસિંહ, તું આટલા બધા હાજરીમાં કેમ જણાય છે ?

દૂત:—મહારાજાધિરાજ, સ્વપ્ને પણ આશા નહિ એવું શુભ પ્રાપ્ત થયું.....સૌભદ્ર અભિમન્યુ પકડાયો !

સર્વ:—(સહર્ષ) હેં ! પકડાયો ?

બૃહન્નલા:—શું ? પકડાયો ? (સ્વગત) એ અનેજ કેમ ?...એ સત્ય નહિજ હોય. કારણ, મેં—

(વંશસ્થ)

માપી લોધી રાજવીશે તણી ગતિ,
સૌભદ્રનુંયે શૂર આજ છે દોહું.
તેને ગ્રહે કાણુ વીશે વિરાટમાં ?
ના કાંઈ એવો. કૌચકો ગયા બધા !

૮૬

ભગવાન:—(બાળુ) અર્જુન, એ કેમ અન્યું ?

બૃહન્નલા:—(બાળુ) ભગવન્ (નિઃશ્વાસ નાંખી)

(અનુકુલ)

ન બાળું કાણુ જીતે એ શર ને યુદ્ધજ્ઞાનીને;
(પરંતુ) તાતનાં ભાગ્ય દોષે એ હારે, તો તે અને ખરું !

૯૦

રાજા:—વિજયસિંહ, બોલ બોલ. એને કાણુ પકડયો ?

દૂત:—મહારાજ !

(અનુકુલ)

રથની પાસ આવીને લીડાવી બાથ બેરમાં—

રાજા:—કાણુ ?

દૂત:— નિઃશ્વાસે છે અન્નશાળે જે માનવી લીમ-રૂપને.

૯૧

બૃહન્નલા:—(બાળુ) જોયું? ભગવન, આર્ય ભીમસેને આલિંગ્યો,
ને નહિ કે પકડ્યો. ભાગ્યશાળી, ભાઈ ભીમસેન! કારણકે—

(અનુદુભ)

અમે તો દ્વિતી દેખી અલ્પ સંતોષ મેળવ્યા.

(બાળુ) ઉઘાડું સર્વ પાડીને એણે ઉર્મિ અનુભવી. ૯૨

રાજા:—(દૂતને) વાર. તો સન્માનપૂર્વક તેનો અહીં પ્રવેશ કરાવો.

ભગવાન:—ઓ રાજા, એ સન્માન તે કૃષ્ણ અને પાંડવોનાં ભયથી
ડરી જઈનેજ આપ્યું એમજ લોકમાં તો મનાશે. માટે એ
અલિમન્યુની તો અવધીરણાજ ઉચિત થશે.

રાજા:—આપ એમ બોલશો મા. ભગવન, યાદવીપુત્ર અપમાનને
યોગ્ય તો નથીજ. કારણકે એ—

(શાર્દૂલ)

છે કુમાર સમાવંદ. લમ વંદ છે પાર્થના પુત્ર એ;
મારા ક્રુપદ સાથ વંશ-ઉતર્યા સંબંધથી પૌત્ર છે.
કન્યાનો હું હું તાત, તો કરીશ હું જમાન થોડા દિને,
છે મારે સહુ પાંડવો પ્રિયજ તો સામદ્ર સ્નેહાહી છે. ૯૩

ભગવાન:—હીક. ત્યારે વિચારપૂર્વક યોગ્ય લાગે ને કરો.

રાજા:—એને કાણુ પ્રવેશ કરાવે તે હીક?

ભગવાન:—બૃહન્નલાને મોકલો; (સ્વગત) કે પિતા પુત્રને લાવશે.

રાજા:—બૃહન્નલે, અલિમન્યુનો સન્માનપૂર્વક પ્રવેશ થવા દે.

મૃહનલા:—જેવી આસા. (સ્વગત) “ભાવતું હતું ને વૈધે કહ્યું.”

અનેક દિવસોથી આકાંક્ષિત અવસર આજ મળ્યો ખરો.

(મૃહનલા જાય છે.)

ભગવાન:—(સ્વગત) હીક થયું કે અર્જુન ગયો ! કારણ—

(શાલિની)

આજે નંત્રો કારશે નેધ નેધ,

એકાંતે તો ગાઢ આલિંગશે એ.

ખુલ્લાં દીલે સારશે હર્ષ-અશ્રુ !

(પણ)

મારી સામે, બોલતાં ચે લગત.

૯૪

રાજા:—(સર્વ) ભગવન, જોયું કુમારનું પરાક્રમ ?

(અનુપુરુષ)

ભીષ્મ આદિ છત્યા રાજા, નાંખ્યા સૌભદ્ર ખંધને,

કહું સંક્ષિપ્તમાં તો, એ આખી પૃથ્વી છૂંતી રહ્યા ! ૯૫

(રાજમાર્ગમાં)

ભીમસેન:—(પ્રવેશ કરી સ્વગત) ખરેખર—

(વસંત)

લાક્ષ્મણ-ગૃહે જળી જતાં મુજ આજ હાથે,

ભાઈ અને જનનીને ઉચકી લીધાં તાં;

તેવેજ આજ મુજને અતિ ધાક લાગ્યો,

સૌભદ્રને રથથી બાંધી ઉતારવાનો ! ૯૬

(પ્રકાશ) આમ આવો, કુમાર. આમ.

અભિમન્યુ:—(તેની પાછળ પ્રવેશ કરતાં સ્વગત) આતે કોણ
હશે ? એ દેખાય છે કેવો !

(વંશસ્થ)

વિશાળ જાતી, વરે જોવું પેટ છે !
ઉંચા નોંચા રકંઘ કટીજ સાંકડી;
(વળી) ગ્રહો મને ઉંચકો એક હાથથી !
સગ્ગર તોયે હુલવ્યો નથી મને.

૬૭

(સામેથી જૃહત્તલા પ્રવેશ કરે છે.)

જૃહત્તલા:—(રસ્તો ખતાવી) આ રસ્તે આવો, કુમાર.

અભિમન્યુ:—(તેને નેત્ર ચમકીતે સ્વગત) અરે ! વળી આ કોણ
આવ્યું ! નાદિ સ્ત્રીમાં તે નાદિ પુરુષમાં ! અરેઅર—

(વંશસ્થ)

અયોગ્ય ધારી પ્રમદા વિભૂષણો,
દૌરોગ્ય જાણે ગજ હાથળી બન્યો !
દૌરો લઘુ, વેશર્યો; તેજથી મહાન.
શિવે ઉમાનું રૂપ જીંધરી લોધું !

૬૮

જૃહત્તલા:—(ભીમસેનને જાણી) આપે આને પકડીને આ શું કહે !
ભુઓ—

(માલિની)

પ્રથમ રણ મહોં તે હાર પાડ્યો ગણાશે;
પ્રિયતમ—સુત દીના ખૂબ શેશે સુમદ્રા.

વળી રણમહીં હાર્યો ક્રોધરો કૃષ્ણ એમ,
વધુ શું કહું ? તમે તો શૌર્ય ખોટું વટાવ્યું. ૬૯

ભીમસેન:—(મોટેથી) અર્જુન,.....

બૃહત્તલા:—હા, હા. અર્જુનનોજ પુત્ર છે ને આ. (ધીમે) આર્ય,
હજી આપણે ગુપ્ત વેશમાંજ છીએ.

ભીમસેન:—(બાળુ) જો અર્જુન, હું કાંઈ છેક મંખાં નથી.

(શાલિની)

જાણું એનાં અંધને દોષ છે તે,
તોયે મારાં કાર્યમાં હેતુ એક.
નહિતો એવો મૂર્ખ તે કાણુ હોય ?

(જે,) સત્રુઓના હાથમાં પુત્ર સોંપે ! ૧૦૦

બૃહત્તલા:—તે એના શા હેતુ છે ?

ભીમસેન:—(બાળુ) સાંભળ—

(શાલિની)

દુઃખો પામી માર્ગમાં ને અરણ્યે,
મહેણાં સાંખે આજ જે દાસોરિયે;
તે પાંચાલી આમ આવી ચઢેલા,
જેવા ઇચ્છે વહાલથી પુત્રને આ. ૧૦૧

બૃહત્તલા:—(બાળુ) એમ છે કે ?

ભીમસેન:—ત્યારે ? હવે કેકાણે આવ્યો ને તું ?

બૃહત્તલા:—(બાળુ) કીક. પણ આર્ય એને જરા ખોલાવોને. મારે
એના શબ્દ સાંભળવાનું મન છે.

ભીમસેન:—હીક. (મોટેથી) અભિમન્યુ !

અભિમન્યુ:—(ચમકાતે સક્રોધ) હેં ! એકલું નામ દધનેજ
ખોલાવે છે ?

ભીમસેન:—(બાળુ) મારાથી તો એ ખીજવાય છે. તુંજ ખોલાવ.

પૃહ્લતા:—ઓ અભિમન્યુ !

અભિમન્યુ:—(સક્રોધ) કેમ કેમ ? એકલું ‘ અભિમન્યુ ’ કહીનેજ
મને ખોલાવશે કે ? (સ્વગત) શું આ દેશમાં ક્ષત્રિયવંશજને
પણ માત્ર નામ દધનેજ ખોલાવવાનો શિશ્યાચાર હશે ?...
અથવા હું બંધનમાં પડ્યો છું તેજ એનું કારણ હશે.

પૃહ્લતા:—કેમ અભિમન્યુ, તારી માતા આનંદમાં છે ને ?

અભિમન્યુ:—(સક્રોધ) અલ્યા, તું શું ખોલે છે તેનું જ્ઞાન છે કે ?—

(અનુકુલ)

શું છે તું ધર્મરાજ કે પાર્થ કે ભીમસેન છે ?

મયાંદા મૂકાને જાણે સ્ત્રીઓની વાત પૂછતો ! ૧૦૨

પૃહ્લતા:—ચાલ એ જવા દે, સારે...પણ કહે. કૃષ્ણ તો સારા
છે ને ?

અભિમન્યુ:—હેં ? ભગવાન દેવકીપુત્રને પણ નામ દધનેજ ! (ઘાંટો
પાડી) હા. હા. હા...સારા છે તે—તમારે તેમની સાથે
ભારે સંબંધ છે કની ! તે.

(ભીમસેન અને પૃહ્લતા પર-
સ્પર જોઈને હસે છે. તે જોઈ)

અભિમન્યુ:—કેમ, હવે મારે માટે હસો છો ?

બૃહન્નલા:—કંઈ નહિ. પણ એટલુંજ કે—

(અનુબુદ્ધ)

પાર્થના પુત્ર કહેવાયે, બાણને વાસુભદ્રનો,

યુદ્ધ-શાસ્ત્ર શિખેલાનો રૂડો દીસે પરાજય ! ૧૦૩

અભિમન્યુ:—(ઉશ્કેરાઈને) એ અનુચર જનો,

(અનુબુદ્ધ)

કરે ના આત્મશ્રદ્ધા હું વંશને અનુચિત જે,

(પરંતુ) પડેલાં શબમાં જોળે-ખીભળું બાણ ના હશે ! ૧૦૪

બૃહન્નલા:—(બાણ) આર્ય એ કહે છે તે ખોટું નથી. ખરેખર,

(માલિની)

રથ તુરગ ગજે કો એક એવો ન હોશે,

નહિ વિ'ધો ગયું જોને બાણ શૌભદ્રનું આ !

(અરે) વધુ શું કહું ? હુ'યે ત્યાં પુત્ર બાણે વિ'ધાત—

ઝડપથી રથ મેં જો ફેરવ્યો હોત ના તો. ૧૦૫

(પ્રકાશ) હંહં. એટલું બધું વાક્યશૌડીય રખાય છે, તો એક પાયદળ સૈનિકથી શાને પકડાયો ?

અભિમન્યુ:—હતો પાયદળ, પરંતુ સૈનિક નહિ. કારણકે—

(ગીતિકા)

આવ્યો હતો હોંલુશાએ, રથમાં ચઢી પકડ્યો મને;

(તો) હોંલુશાએ કો મારશે ?—નિજ તાત અર્જુનને સ્મરી ? ૧૦૬

લીમસેન:—(સ્વગત) અર્જુનને પણ ધન્ય છે, કે એણે પોતાનાજ પુત્રને મોંઢે પોતાનીજ પ્રશંસા સાંભળી ! પુત્રનું શૌર્ય અને પુત્રનું કુલાભિમાન જાતેજ અન્યસ્વરૂપે અનુભવી લીધું !
(સર્વ જાય છે.)

(સભાસ્થાનમાં)

(ધૃહત્તલા વગેરે પ્રવેશે છે.)

રાજા:—કેમ ક્યાં છે અભિમન્યુ ?

ધૃહત્તલા:—(તેપથ્યમાં જોઈ) આ રસ્તે આવો કુમાર. અહીં મહારાજ વિરાજ્યા છે. તેમની પાસે જાઓ.

અભિમન્યુ:—(પ્રવેશી રાજાને જોઈ) એંહ ! કાના મહારાજ ?

ધૃહત્તલા:—ના, ના. તેમની પાસે ધ્રુવર્ષિ વિરાજે છે, તે.

અભિમન્યુ:—તો કાક. (ભગવાન પાસે જઈ) ભગવન્ નમસ્કાર કરું છું.

ભગવાન:—કુશલ રહેા, વત્સ...અને તારામાં—

(વસંત)

માયુર્યને ધૃતિ વંદો નિજ તાત જેવી,
પામે સુકાર્તિ થઈ પ્રાકર્મો ધર્મ-યુધ્ધે.
ને ચાર તાત મહીંથી ગુણ જે કૈંચે તે,
ધારી બનો જગતમાં નર એક સાચો.

૧૦૭

રાજા:—આમ આવ, આમ આવ. પુત્ર, કેમ મને નમન નાંહ કરે ?

(અભિમન્યુ જોયાં કરે છે)...અરે, આ છાદરો તો બહુ ગર્વિષ્ટ દેખાય છે ! હું એનો ગર્વ મંદ પાડીશ...અરે આને કોણે પકડ્યો હતો ?

ભીમસેન:—(આગળ આવી) મેં.

અભિમન્યુ:—(સર્ગવ) શસ્ત્ર વિના તું હતો તે કહેતો જ.

ભીમસેન:—શું ? શસ્ત્ર વિના ? શાંતં પાપં. શાંતં પાપં ! તને ખબર નથી ? કે—

(અનુબુદ્ધ)

હાથ જે શસ્ત્ર જેવા આ, શૌર્યને બળથી ભર્યો !

તો બીજાં શસ્ત્ર ધારે કાં ? દુર્જલોનું ચિન્હ તે. ૧૦૮

અભિમન્યુ:—હાં. એટલું બધું અભિમાન રાખે છે તે શું તું મારે મધ્યમ પિતા છે ? આવા શબ્દ તો માત્ર તેનેજ યોગ્ય છે.

ભગવાન:—પુત્ર, એ તારો મધ્યમ પિતા કોણ છે ?

અભિમન્યુ:—શું આપ તેને ઓળખતા નથી !...તો સાંભળો... પરંતુ નહિ. આપ બ્રાહ્મણને હું બહીષ્કારવા માંગતો નથી, એટલે આપને હું ઉત્તર નહિ આપીશ.

રાજા:—પરંતુ હું ક્ષત્રિય છું. મને ઉત્તર આપ.

અભિમન્યુ:—તો સાંભળો. તે મારા પિતા એવા છે કે જરાસંધ જેવા બ્રહ્મરાક્ષસ અને શ્રીકૃષ્ણના કદા રાત્રીને જોણે—

(અનુબુદ્ધ)

એક હાથે ધરી ડોકી પછડ્યો ફેરવી શિરે;

ચીરીને હરતથી પોતે વિષ્ણુ ચિંતાથી છાડવ્યા !

રાજા:—શાઆશ. અભિમન્યુ, આ તારાં વેણુથી હું પ્રસન્ન થાઉં છું.

અને તને બંધન મુક્ત કરી જવાની છૂટ આપું છું.

અભિમન્યુ:—નહિ, નહિ. તે ચાલશે નહિ. જો મારા પર અનુગ્રહ કરવોજ હોય, તો—

(અનુકુલ)

જડો જે હંચકી લાવ્યો ક્ષેત્રમાંથી મને અહીં,

હવે તે માનથી પાછો હંચકી લે જશે મને. ૧૧૦

(સર્વ આશ્ચર્ય પામે છે. એટ-

લામાં ત્યાં ઉત્તર પ્રવેશે છે.)

ઉત્તર:—(સ્વગત)

(ઈદ્રિવજા)

મિથ્યા પ્રશંસા અપમાન જેવી;

લાગે વળી તે સુણતાંય પાપ.

(તેથીજ) હું બોલતાં યુદ્ધ-કથા લગ્નઉ—

(કારણ કે) શૌર્યો ખોળનાં મુજ લોક લેખે. ૧૧૧

અસ્તુ. (પાસે જઈ, પ્રકાશ) ભગવન, અભિવંદન કરું છું.

ભગવાન:—સ્વસ્તિ વત્સ.

ઉત્તર:—પિતાજી, નમન કરું છું.

રાજા:—આવ, આવ. પુત્ર, કેમ તું શસ્ત્રીર યોદ્ધાનાં પરાક્રમો લખી રહ્યો કે શું?

ઉત્તર:—(સ્વગત) હવે તો મારાથી નથી રહેવાતું. (પ્રકાશ) પિતાજી.

તે તો થશે. પરંતુ સર્વમાં પૂજ્યતમ શરીર પુરૂષની મંલાવના કરોને.

રાજા:—કોની ? પુત્ર !

ઉત્તર:—(ખતાવી) આ હિલા કુરંકુલનંદન મહારથીવિભૂષણ શ્રીકૃષ્ણ સખા અર્જુનજી !

રાજા:—(આશ્ચર્યથી હિલા થઇ) શું ? શું ? એ અર્જુનજી છે ?

ઉત્તર:—સારે ખીણું કાણુ ? એમણેજ—

(અનુદુભ)

સ્મશાને બાણને લાગે મૂકેલાં શર્મા વૃક્ષમાં,
લઇને ક્ષેત્રમાં આવી કરાવ્યો જય આપણો ! ૧૧૨

બૃહન્નસા:—નહિ, નહિ. દૃપાવન, આ કુમાર બૂને છે. કારણકે—

(અનુદુભ)

હજીયું સોહી એનું તે અંધ શું બાણ ફેંકતાં
કર્યું છે કાર્ય પોતે જે, અન્યથી તે થયું કહે ! ૧૧૩

ઉત્તર:—એ અસલ છે. શંકા દૂર કરવા માટે આ જૂઓ—

(અનુદુભ)

મુદિની ઉપરે એને આંટણો બાણનાં પડયાં;
હજી તે બાર વર્ષે એ જરા ભ્રુસાયલાં નથી. ૧૧૪

બૃહન્નસા:—અરે એ કાંઇ બાણનાં આંટણુ નથી. પણ કુમારી ઉત્તરાને શિખવતી વેળા—

(અનુકુલ)

નૃત્યથી કંકણો મારાં કલકો પાડતાં કરે,
ભૂલથી એ કલકોને આંટણો ગણતાં રમે ! ૧૧૫

ભગવાન:—(બૃહન્નલાને બાળુ) અર્જુન, વનવાસનાં બાર વર્ષ સાથે ગુપ્તવાસનું તેરમું વર્ષ આજેજ પૂર્ણ થાય છે. માટે ગભરાઇશ નહિ.

રાજા:—હીક, હીક. તમારા બેમાંનું કોણુ સાચું છે તે નક્કી કરવા હું જાતેજ તે કલકો જોઉં છું.

(એમ કહી આસનથી ઉતરે છે. એક દાણુ-
માં અર્જુન ઉર્વશીનો મંત્ર જાપી લે છે.)

બૃહન્નલા:—(રાજાને) નહિ, નહિ. તે કલકો જોવાની કાંઈ અગત્ય નથી. વિરાટેશ્વર ! (પોતાનો સ્ત્રીવેશ દૂર કરતાં)

(અનુકુલ)

રૂદ્રનાં બાણુવાળો હું હોઉં અર્જુન જાતે ખરું,
(તે!) રહ્યા આ ધર્મરાજ, ને કાલા છે ભીમસેન આ ! ૧૧૬

(આખી સભા સ્તબ્ધ થઈ ઉભી થાય છે.)

રાજા:—(હાથ ઉંચ કરી) હો ધર્મરાજ ! વક્રોદર ભીમસેન ! રે ધનંજય ! હાંહાં. તમે મારો પણ વિશ્વાસ ન કર્યો ? મારાં રાજ્યમાં—મારા દરબારમાં—રે મારી દષ્ટિ આગળ કુરુકુલના દીપક વનવાસી પાંડવો બાર બાર માસ સુધી રહ્યા, અને મને તેની જરા પણ ખબર નહિ ! ! અરેરે ! યુધિષ્ઠિર દર-

બારમાં, ભીમસેન અન્નશાળે, ધનંજય અંતઃપુરમાં અને
માદ્રીસુતો અશ્વશાળે ! અને મેં તેમની પાસે મારું દાસત્વ
કરાવ્યું ?...હરિ હરિ !...ધર્મરાજ, મારો આટલો બધો
અવિશ્વાસ ?

ભગવાન:—વિરાટેશ્વર, ગતં ન શોચનીયં. જે થયું છે તે ભલ્લનેજ
માટે. તો શોક ન કરવો.

રાજા:—અરુ. હું એમ આશ્વાસન લઇશ, કે—

(અનુકુલ)

સત્ય ને શૌર્યના સ્વામી પાંડવો આ ગૃહે વસ્યા;

તેથી આ વંશ મારાની સમ પેઢી તરી ગઈ ! ૧૧૭

અભિમન્યુ:—હેં ? ત્યારે ખરેખર મારા વડીલો અહીંજ છે ?

યુધિષ્ઠિર:—પુત્ર અભિમન્યુ !... (હૃદય ભરાઈ આવે છે.)

અભિમન્યુ:—(તરતજ તેમને ચરણે પડતાં) ક્ષમા કરજો. વડીલ
પિતાજી, મેં પ્રથમ આપને ન ઓળખ્યા. (ભીમસેનને)
કાકા, ચરણે પડું છું.

ભીમસેન:—આવ આવ, પુત્ર; મારા જેવો જાડો ને જોરવાળો થજો.
(તેનો વાંસો ઠોકે છે) હવે તારા આપને પગે લાગ.

અભિમન્યુ:—(અર્જુનને) પિતાજી,... (પગે પડે છે.)

અર્જુન:—(તેને ઉઠાડી બાથમાં લઈ) આવ, આવ. પુત્ર; અહા !

(વંશસ્થ)

અનુભવ્યો દ્વાદશ વર્ષ પૂર્વ જે,

પ્રકૃષ્ઠ કરતો સુતનો સમાગમ—

હું આજ પાછો વિરહી બનેલ તે,

અનુભવી હર્ષ અધિક પામતો !

૧૧૮

બેટા, વિરાટેશ્વરને નમન કર.

(અભિમન્યુ તેમ કરે છે.)

રાજા:—વત્સ અભિમન્યુ,

(વસંત)

પામે યુધિષ્ઠિર સમું હૃદયેજ દૈર્ય,

સામર્થ્ય લીમ તણું, નૈપુણ્ય પાર્થ કેરું.

માદ્રીસુતો સમ વધો મુખ કાંતિ તારી,

ને કીર્તિ કૃષ્ણ સમ મેળવળે સદાય.

૧૧૯

અભિમન્યુ:—અનુગ્રહ થયો, મહારાજ.

રાજા:—(સ્વગત) હવે ઉત્તરા વિષેની વાત કેમ કાઢવી તે કાંઈ સમજતું નથી...(વિચાર કરી) હંહં. પ્રથમ તો અર્જુનજીને ઉપદૃતવૃત્તિથી આપવા માંડવી. (પ્રકાશ) ધર્મરાજ, આજનો દિવસ શુભ દેખાય છે, તો તેમાં એક બીજું પણ શુભ કાર્ય થવા ઘો. મારે અર્જુનજીને મારી પુત્રી ઉત્તરા-કુમારીનો હાથ...

યુધિષ્ઠિર:—હંહંહં. એ શું બોલ્યા ?

અર્જુન:—વિરાટેશ્વર, મારાં ચરિતની પરીક્ષા તો કરતા નથીને ?

તેમ હોય તો ખાત્રી રાખજો કે—

(અનુદુલ)

શ્લોક અંત:પુરે તોયે માતૃવત્ સર્વને ગણ્યાં;

ઉત્તરા પુત્રી લેખું હું, પુત્રી તે પુત્રી સર્વદા.

૧૨૦

રાજા, અભિમન્યુના સમોવડી ઉત્તરાકુમારી મારે તો પુત્રી
સમાનજ હોય. તેને અભિમન્યુ માટે સ્વીકારીશું...

યુધિષ્ઠિર:—તેજ ઉત્તમ ગણાશે.

રાજા:—(સ્વગત) મારે પણ એજ જોઈતું હતું. માત્ર વાત કાઢવા
માટે મેં આ માર્ગ લીધો હતો ! (પ્રકાશ) હા. હું પણ
તેમ કરવા કબૂલ છું. અને સર્વ સલાજન સમક્ષ કહું છું,
કે મારી પુત્રી ઉત્તરાકુમારીનો હાથ હું અભિમન્યુને
આપું છું.

(સલાજન હર્ષ પતાવે છે.)

યુધિષ્ઠિર:—ત્યારે ચાલો. આ વિષે બીજા પિતામહને સંદેશો મોકલીએ.

રાજા:—હા. ચાલો.

(સર્વ આનંદથી જાય છે.)

અંક પૂર્ણ

અંક ત્રીજો.

(એક સારથી પ્રવેશે છે.)

સારથી:—અરે કોઇ જાહેર કરો, સર્વ ક્ષત્રિયો આચાર્યો વગેરેને, કે—

(વંશસ્થ)

રમાપતિ—ચક્રનો ભાતિ ના ધરી,

વને-ગયા પાંડવથી નહિ ડરી;

ધનુષ્ ધરેલા કુરૂંથી બચ્યો ન તે—

સુભદ્રને શત્રુ હરી ગયા, અરે! ૧૨૧

(દ્રોણ, ભીષ્મ, તથા યોદ્ધાઓ આવે છે.)

સર્વ:—(સાશ્વર્ય) હેં ? હેં ? ખરેખર હરી ગયા ?

દ્રોણ:—(ઉશ્કેરાઇ) રે સારથી, બોલ બોલ, કે—

(માત્રિની)

રણુર્ધોર અભિમન્યુને હરી કોણ એવો

મૃંદમતિ જગમાં કે દ્રોણ શું યુદ્ધ ઇચ્છે ?

ઝટ વદ. હણું તેને મોકલી વીર સેના,

સરસર અથવા આ અસ્ત્ર દેવી ચલાવું. ૧૨૨

ભીષ્મ:—ત્યારે, આચાર્ય, શત્રુઓએ પરાક્રમ તો કીક આરંભ્યું !

(ઉપગતિ)

ધસ્યા શૈરા જે ગજયૂથ પ્રત્યે

કદાચ મોટો ગજ ઝાલવાને—

આવ્યો ન જ્યારે ગજ હાથ મેટો,
અક્ષાત્ર રીતે ગજ-ખાલ ગ્રાહ્યો !

૧૨૩

અને તે પણ ટોળું વહી જતાં પાછળ રહી ગયો
તેથી ! ધન્ય છે તેમનાં શૈર્યને પણ !!!

(ત્યાં દુર્યોધન, કર્ણ, શકુનિ પ્રવેશે છે.)

દુર્યોધન:- શું થયું, પિતામહ ?

ભીષ્મ:- શત્રુઓ અભિમન્યુને પકડી ગયા...

દુર્યોધન:- હેં ? કાણ તેને પકડી ગયું ? હુંજ તેને છોડાવી લાવીશ.
કારણકે એના—

(માલિની)

સકલ વર્ણ સારથે કલેશ મારે બલે હો,
હરનિશ વઢવા તંબાર પાંચે બલે હો.

(છતાં એને) મુજ સુત ગાળું પહેલાં, પાંડવોનો પછીજ,
નહિજ કલ-વિરોધે ખાલકો કાંઈ દોષી !

૧૨૪

કર્ણ:- અરોગ્યર કહો છો, જનપતિ. વળી લોક તો માનશે કે, તેણે—

(માલિની)

સ્વજન ગણી તમોને રહાય દીધી જ, તોયે,
રિપુ-સુત ગણી દીધો બહોળો રિપુને !

(વળી) રણધોર કહેવાઈ ખાલ ના એક રક્ષો,

(તો,) શરમથી શર મેલી વઢકલો સૌ ધરોને ! ૧૨૫

શકુનિ:- (આગળ આવી) અરે પણ એટલી બધી શી ઉતાવળ

છે ? અભિમન્યુને છોડવનારા તો ધણા છે. એમજ જણા
કે એ છૂટીજ ગયો છે. કારણકે એને તો—

(શાર્દૂલ)

જાણી અરજુન-પુત્ર તૂર્ત મેંકરી જતેજ વિરાટ એ;

છે દામોદરનો ભગિની સુત તે જાણીજ છોડી દોંએ.

(વળી,) કોધેલા હજધારીનો ભય ધરી જે મુક્ત તે ના કરે,
તોયે ભીમ મહા બળે રિપુ છૂતી સૌભદ્રને લાવશે. ૧૨૬

દ્રોણ:—(કંઈક કોધથી) શકુનિ, બીજા સહાયકો હોય તેથી આપણે
આપણું કર્તવ્ય શું ન કરવું ? આપણે તો એનું રક્ષણ કર-
વુંજ જોઈએ.

શકુનિ:—(સ્વગત) જોયો આ બામણો ? રાજકારભારની વાત એ
શું જાણે.....

દ્રોણ:—ઓ સારથી, બોલ બોલ. એવું તે શું થયું ? શી આકૃત
પડી, જેથી બળવાન અભિમન્યુ પણ રિપુઓના હાથમાં
પડ્યો ?

(શાર્દૂલ)

ઈંધા શું રથ તે વળ્યો ગરતમાં ? કે અથ ચોંકી ઉઠ્યા ?

ભૂમિ શું રથ-સ્થાનની ઢોલો હતી ? કે બાણ ભાથે ખેંટ્યાં ?

પ્રત્યંચા શું તૂટી ગઈ ધનુષની ? કે કષ્ટ બીજું પડ્યું ?

એવી આપદ દેવી હોય નહિ તો સૌભદ્ર હારે નહિ. ૧૨૭

સારથી:—આચાર્ય, આપ ધનુર્વિદ્યાયે સંપૂર્ણ જાણો છો, તેમ રણપટ્ટ
સૌભદ્રને પણ ઓળખો છો. આપને શું કહેવું પડે ? પણ,

(વંશસ્થ)

પડે કહી તે સહુ આપદા કહી,
 ન તોય એ ગઢાર્યો હારતે નકી.
 વળી અમારો રથ છે અલાત શો,
 પરંતુ જાણ્યો વૌરને પદાતિએ !

૧૨૮

મર્વ:—(સાશ્વર્થ) હેં ? પાયદળ સૈનિકે જાણ્યો ? તે કાણુ હતો ?
 કેવો દેખાતો હતો ?

સારથી:—હું તે શું વર્ણવું ? તેનું રૂપ કે પરાક્રમ ?

લીંમ:—રૂપથી સ્ત્રીઓજ વર્ણવાય. પુરૂષોનાં તો પરાક્રમોજ
 વર્ણવવાનાં !

સારથી:—ત્યારે પરાક્રમનું વર્ણન કરીશ...પરંતુ અત્રે છત્રપતિ
 ઉભા છે. તેમના સમક્ષ...

દુર્યોધન:—તેમાં કંઈ નહિ. સારથી,

(અનુદુલ્)

ગમે તે ગર્વના શબ્દે બલે એની સ્તુતિ કર.

વાયુવેગી હશે તોયે નહિ નાશી જશું અમો. ૧૨૯

સારથી:—આંબળો ત્યારે; શત્રુસૈન્યમાંથી ધસી આવી તેણે—

(અનુદુલ્)

ફદફા બેરથી મારી ખોગીરે કર મેલતાં,

ખસ્યા ત્યાં બારથી અમો; રથ-સ્થિર નહિ રહ્યો ! ૧૩૦

લીંમ:—(સહર્ષ) હેં ! ત્યારે તો મૂકી દો આયુધો. આઆર્થ,
 પંચરાત્રની શરત પૂર્ણ થઈ ગઈ...

દ્રોણ:—કેમ ?

લીંમ:—વિચાર કરો કે—

(મંદાકંતા)

બાહુથી ને રથ ખસી ગયો, બાહુથી ઈચ્છકયો તો-
નક્કી માનો સુત ભોમ તણા અંકમાંથી વિરાગે
(કારણ) ખેલાં જ્યારે જયદ્રથ વને દ્રૌપદી લે જતો'તો,
તેને ઝોગે ચરણ-મુજનાં પ્રાક્રમોથી હરાવ્યો ! ૧૩૧

દ્રોણ:—આપ યથાર્થ કહો છો. કારણકે બાલ્યકાળથી હું નેનો વેગ
જાણું છું. અસ્ત્રશાળામાં પણ—

(શાલિની)

પ્રત્યંચા હું ખેંચતો બાણની ત્યાં
એ ઉભેલો તીક્ષ્ણ દૃષ્ટે નિહાળી;
છાહું ત્યાં તો દોડીને વાયુવેગે,
પહોંચ્યા ખેલાં ગ્રહતો બાણને એ ! ૧૩૨

શકુનિ:—અરે નમે આ શી માંડી ગાંડી વાતો કરો છો ?

(અનુકુલ)

શું બીજો ના હશે કાઈ બલ એવું ધરાવતો ?
બધે શું પાંડવો ભાગો ? જગજ્યાપી શું તે હતા ? ૧૩૩

લીંમ:—ગાંધારાજ, સર્વ અનુમાનથી કહીએ છીએ. અને—

(ઈંદ્રવજ્રા)

સત્તો સજીને રથમાં વિસજી,
યુધ્ધે ચઢીએ સહુ આપણે તો.

(પરંતુ,) અશક્ત યુધ્ધે ધસી જાય એવા

છે એક નીલાંબર; ભીમ બીજો.

૧૩૪

શકુનિ:—છટ્ છટ્. એમ તો—

(અનુકુલ)

એકનાં શૌર્યથી હાર્યા ગહારથી આપણે ફેડા!

(તેથીજ) કહેશે કોઇ એવું 'યે, વીર તે અનુન હતો!

૧૩૫

દ્રોણ:—ત્યારે તેમાંયે વળી સંશય છે કે? ગાંધારરાજ!

(ગીતિકા)

ટંકાર મેઘની ગર્જના સમ જે થયો સમરાંચણે,

દિગ્પાલ સર્વ ક્ષેત્ર કડયાં તે શું હશે ઉત્તર તણી? ૧૩૬

જે બાણ-વૃષ્ટિથી ગગનમાં ઘોર અધ્રાઈ થતું,

ને અસ્ત બાતું લાગતો તે શું હશે ઉત્તર તણી? ૧૩૭

(ત્યાં એક સારથી પ્રવેશે છે.)

સારથી:—જય જય આર્યનો! શાંતિનું અનુદાન થવા દો.

ભીમ:—કેમ? કેમ?

(સારથી એક બાણ આપે છે.)

સારથી:—પૂજ્ય પિતામહ,

(અનુકુલ)

છટેલાં બાણને પુંખે અક્ષરો જે લખેલ છે,

પ્રતીતિ થાય તેથી જે ગહારથી પાર્થ એ હતા! ૧૩૮

ભીમ:—(લઈ, વાંચી, સલ્પ) ભાઈ શકુનિ, વૃદ્ધાવસ્થાથી મારાં

નેત્રો સિથિલ થયાં છે. આ જરા વાંચી જો તો.

(બાણ આપે છે.)

શકુનિ:—(બાણ લઈ વાંચે છે) “ પાંડુસુત અર્જુન. ”

(વાંચીને તરત નાંખી દે છે. તે

દ્રોણના ચરણ આગળ પડે છે.)

દ્રોણ:—(તેને ઉપાડી લઈ) ધન્ય છે ! અર્જુન, તે—

(અનુકુલ)

વંદના—બાણ આ નાંખ્યું, શિષ્યે જે પૂજ્ય વ્રતિથી,

વંદી તે બીજને, આવે મારી પાસે અનુક્રમે ! ૧૩૯

શકુનિ:—અરે, પણ આટલાં પરથી તમે કેમ માની દ્યો છો કે તે
અર્જુનજ દત્તો ? ધારો કે—

(અનુકુલ)

અર્જુન નામનો કોઈ હશે સૈનિક રાત્રનો,

(અથવા) પ્રકાશે આવવા માટે ઉત્તરે તે લખ્યું હશે ! ૧૪૦

દુર્યોધન:—મામા, જો તેમને રાત્ર આપવું પડે, તેજ કારણથી.
તમે અભિજ્ઞાનને નકારતા હો તો તે પાપ છે. અને ઉલટું
સર્વ રાજપુરુષો સમક્ષ હું પ્રતિજ્ઞા લઉં છું કે પાંડુસુત
યુધિષ્ઠરને જોતાંવારજ હું તેમને રાત્રનો અર્ધો ભાગ
આપીશ !

(બીજમ દ્રોણ વગેરે હર્ષનાદ

દે છે. શકુનિ કાખલી કુટે છે.)

અનુચર:—(પ્રવેશ કરી) અન્નદાતા, વિરાટનગરથી ફૂત આવ્યા છે.

દુર્યોધન:—તેને સત્વર પ્રવેશ કરાવ.

અનુચર:—જેવી આસા. (જાય છે.)

શકુનિ:—(દુર્યોધનને બાળુ) અલ્યા, આપણું હતું તો મને શાનો ભુંડો કરાવે છે ?

દુર્યોધન:—મામા, તમે સમજે છે જ કે...

(ત્યાં ઉત્તર પ્રવેશે છે.)

ઉત્તર:—

(વસંત)

છે, માર્ગ અધ્ય; વર્ણ ઉજ્જવલ અથ માસ;

આગ્યો રથે; તદપિ વાર ધણીજ લાગી.

(કારણ કે) કૌતેય-બાળુથી પડયા બહુ હસ્તીઓથી.

વિનો થયાં તુરગને ઝટ ચાલવામાં ! ૧૪૧

(હાથ જોડી) રે રે પિતામહ, આચાર્ય આદિ, આપ
સર્વને હું વંદન કરું છું.

સર્વ:—આયુષ્માન થજે, કુમાર.

દ્રોણ:—કેમ તારા પિતાએ શું કહાવ્યું છે ?

શકુનિ:—કેમ તારા આપને સલાહ કરવી છે કે નહિ ?

ઉત્તર:—આર્ય, તેમણે મને મોકલ્યો નથી.

દ્રોણ:—ત્યારે ?

ઉત્તર:—ભગવાન યુધિષ્ઠિરે.

શકુનિ:—(લક્ષ્મીન આશ્ચર્યથી હાથ ઢિંચા કરી) હેં ? કાણે ?

દ્રોણ:—તેમણે શું કહાવ્યું છે ?

ઉત્તર:—એમજ કે—અભિમન્યુને ઉત્તરાકુમારીનો હાથ રાજ્ય આપે છે, તો હમ હસ્તિનાપુર જઈને કરીશું, કે અહીંજ કરી નાંખીએ ?

શકુનિ:—અરે, ત્યાં જઈનેજ, ત્યાં જઈનેજ ! અહીં કંઈ નહિ !

દ્રોણ:—યત્સ દુર્યોધન, આપણી શરત પૂર્ણ થઈ છે. પંચરાત્ર પૂર્ણ થતાં પહેલાં પાંડવો જડ્યા છે. માટે હવે તેં લીધેલી ધર્મ-પ્રતિજ્ઞા તારા ધર્મથી પૂર્ણ કર.

દુર્યોધન:—(નમન કરી) આચાર્ય,

(અમુગ્ધુલ)

હૃદયે પાંડવોને હું રાજ્ય પોતે કહું લયમ;

સર્વદા બોલવું સાચું. સત્યનો જય સૃષ્ટિમાં ! ૧૪૨

દ્રોણ:—

(આર્યા)

હર્ષ હૃદયમાં રેલે. પામો કલ્યાણ કુલ-પ્રવૃદ્ધિ;

રાજસિંહ સમ હાવે અખિલ પૃથ્વીમાં સુરાજ્ય અવતરશે. ૧૪૩

(સર્વ જાય છે.)

સમાપ્ત.

—સ્પષ્ટીકરણ—

અંક પહેલો.

દ્રોણ...મન્યુ: ॥—ગમે તેવી સાવધતાથી ગુજરાતીમાં શબ્દ જોડવામાં પણ સંસ્કૃત જેવી મધુરતા અને અર્થઆતુર્ય આવી શકતાં નથી, તેથી મૂળ સ્વરૂપમાંજ આ શ્લોક રાખવો યોગ્ય ધાર્યો છે. એ શ્લોકમાં નાટકનાં મુખ્ય મુખ્ય પાત્રોનાં નામ આવી જાય છે એ તો સ્પષ્ટજ છે. (‘ઉત્તરગો’ માં વિરાટ રાજાની હરાતી ગાયો પણ આવી જાય છે.) ખીન્ને અર્થ આ પ્રમાણે છે:—

વિરાટ સ્વરૂપ રક્ષણ કરો. દ્રોણ—સ્યામવર્ણ વાળા. પૃથિવિ—આ પૃથ્વીમાં અથવા પૃથ્વીને માટે. એ શબ્દથી શ્રીકૃષ્ણ પાંડવોના હૃત ચર્ધ દુર્યોધન પાસે રાજ્યનો ભાગ લેવા ગયા હતા તે વૃતાન્ત પ્રતિ નિર્દેશ છે. અર્જુન—શ્વેત અથવા પવિત્ર. ભીમ—પ્રચંડ. કર્ણ—ધાર—માર્ગદર્શક. શકુનિ—ગરૂડ. શકુનીશ્વર—ગરૂડના સ્વામી. દુર્યોધન—જેની સાથે યુદ્ધ કરવું સહેલું નથી તે. ભીષ્મ—ભયંકર. વિરાટ—શોભાયમાન. ઉત્તરગ—ઉચ્ચ ગતિવાળા. અભિમન્યુ—યજ્ઞમાં પ્રીતિવાળા.

જેના ચર્ણ...ખરે—આલેણા પ્રત્યે રાજાઓનો પૂજ્યભાવ બતાવે છે.

માણવક—યજ્ઞકાર્યમાં રોકાયલા છોકરાઓ.

આંહી દીસે...થકી આ—યૂપ (યજ્ઞનો સ્તંભ) બળે છે તેથી કવિ કલ્પના કરે છે કે પૃથ્વીનો સોનેરી હાથ ઉઘો આગ્યો છે. પૃથ્વીને માટે સજ્જારોપણ છે.

સાંખે ન એવો—તેથીજ બાળી નાંખે છે.

ધૂમાડા ..તળાવે—આ કલ્પના સંસ્કૃતમાં પણ કંઈક અસ્પષ્ટ છે. કદાચ ગગન રૂપી તળાવમાં જઈ ધૂમાડા રૂપ હાથી શાંતિ મેળવે છે એવો ભાવ સંભવે છે.

પુત્રના સ્નેહથી—અહીંથી તે આ વિશ્વકંભક પૂર્ણ થાય છે ત્યાં સુધી જાણે એક મનુષ્યનું મૃત્યુ થતું હોય, ચિતા બળતી હોય, અગ્નિ શાંત થતો હોય, પછી તળાવે કોઈ સ્નાન કરવા જતું હોય અને છેલ્લે મૃત્યુ પામેલાંને માટે જાણે જન્મ-તર્પણ થતું હોય તેવો આભાસ થાય છે.

શકટી—યજ્ઞનાં સાહિત્ય માટે નાની ગાડી.

વામન સમો—કારણ કે હવે ભડકા વધે છે, અને પાસે જે હતું તે સર્વ બાળવા તૈયાર થાય છે.

આત્મા જતાં જેમ—અહીં મૃત્યુ થતું લાગે છે.

પંખી—આપણા કવિઓ પ્રાણને શરીર રૂપ પિંજરમાંથી ઉડા જતા વણીવાર કલ્પે છે. અહીં શરીરને તરૂની ઉપમા આપેલી છે.

નિરાંતથી અન્ન...ઉડાવી—ચિતા શમને બાળી રહી છે એવો ખ્યાલ થાય છે. પછી અગ્નિ જલેજ સ્નાનાર્થે જાય છે.

મહાકાળ—૩૬.

પક્ષાશ—ખાખરનું ઝાડ. એની શાખાઓ પાણીને અડકતી હોવાથી
હોવાથી તર્પણ કરતો દેખ્યો છે.

સ્વયંભુ—પોતાની મેળે પ્રગટ થનાર. દ્રોણાચાર્યનો જન્મ દ્રોણ
(દડીઆ) માંથી થયો હતો એમ મનાય છે.

અવલૂથસ્નાન—પણ સમાપ્ત થયા પછી યજ્ઞમાનને સ્નાન કરવું
પડે છે તે.

વિશ્વંભવાર્તા—ખાનગી વાતચિત.

રાજર્ષિ ધીરાં—કારણ કે તું મારા જેવા મિત્રની સાથે પણ
હમણાં રાજગંભીરતાથી બોલે છે તેથી મને ભય લાગે છે,
એમ ભાવાર્થ છે.

દક્ષિણ...ભૂગળો જેવા—દક્ષિણ દિશાના બળવાન રાજા. ભૂગળો—
આગળા. શત્રુને ચઢી આવતાં અટકાવનાર.

એ...અદેખાઈ—શકુનિ યુક્તિથી દુર્યોધનને અભિમન્યુ પ્રતિ ધ્યાન
આપવા દેતો નથી, તેથી કહે છે.

વિચારીને—અહીં દુર્યોધન કબૂલ કરે છે કે મારું પર્વજીવન
ખરાબ હતું.

દંકાયલો તીરથી—ખાણ છાડનારને હાથે આંટણો પડે છે. બીજા
અંકમાં એ સ્પષ્ટ થશે.

અવસિત—સગભગ પૂર્ણ.

...તેમાં—આ કંઈ ગળે ઉતરે તેવી દલીલ નથી.

નહિ દેશ—અહીં શકુનિ પાંડવોની મહત્તા કબૂલ કરે છે.

દંતભોગોને—તે ક્યાં ક્યાં દંતશ્લેષ મારે તે.

ગોમહાશ્વ—પૂર્વે સત્તુ સાથે યુદ્ધ કરવામાં ગાયોતું હરણુ કરવું એ એ એક સાધન ગણાતું. પોતાની ગાયો ખીજે રાગ્ન હરી જાય, એ દરેક રાગ્ન મોટું અપમાન ગણતો.

સાર્થવાહુ—રસાક્ષો.

રાક્ષસી રૂપે—દુર્યોધન ગદાયુદ્ધમાં બહુ કુશળ હતો.

અંક ખીજે.

દસ્તુકર્મ—લુટકાટ. જીલ્લમ વગેરે. સજ્જ—સજ્જ, સજ્જ કરી.

ગોધ્રુ—એ નામની વસ્તુ બાણ ભારતી વેળા હાથે પહેરાતી.

સ્વંદ—સ્વ. વલય—લાયનાં આભૂષણ. આનુબંધ વગેરે.

હસ્ત...વાની—હસ્તને ઉદ્દેશવામાં આવ્યો છે, કારણ કે તે પોતાનો ધર્મ બળવવાને બદલે તેથી હિલટીજ અત્રિતિ રાખી રહ્યો છે.

રેણુથી...જણાય છે—ધુળને લીધે કાળા, ઘોળી બધી ગાયો એકજ રંગની—ધુળરંગી—દેખાતી હતી; પરંતુ સોળ પડેલી જગાએ તેમનો જુદો રંગ દેખાતો હતો. ભાવાર્થ—ધણાં માર પડ્યો હતો.

મરણ...ધર્મ—સમભાવના:—“હતો વા પ્રાપ્યસિ સ્વર્ગં જિત્વા વા મોક્ષસે મહીમ્ ।” (ગીતાજી ૨, ૩૭.)

પરંકા રીતે—જુઓ શ્લોક ૯૩ “મારા દુપદ સાથે વંશ-ઉતાર્યા સંબંધથી...”

વિરલ અય—કે રખેને તેઓ મનોવ્રતિને દાખી ન શકે અને યુદ્ધ વેશ ખુલ્લો થઈ જાય.

ઉત્સાહ તો—રાજાની આજ્ઞા યોદ્ધાએ આમ કહેવું ન જોઈએ.

રણુ-દવ...આજે ?—કોણુ મરશે નહિ તે કહી શકાય નહિ.

સુનિમિત્ત—શકુન.

ઈંદ્રનાં ખાંડવે...મેઘની—પહેલાં બળતાં ખાંડવ વનમાં અર્જુને
ધનુર્વિદ્યાના પ્રભાવથી વર્ષાદ પાક્યો હતો તે પ્રસંગનો
ધ્વનિ છે.

નહી તે ટંકારો—સત્ત્વ ત્વજતી વખતે દ્રોણાચાર્યને આવા શબ્દો
બોલતાં કોઈ દૂતે સાંભળ્યા હશે.

તેજ ને અગ્નિ વંશો—યાદવ-પાંડવ.

સત્ત્વ શરો—પરશુરામ સાથે યુદ્ધ થયું હતું તે વિષે છે. રાજા વિરાટ
અહીં અતિથયોક્તિ કરે છે. બીજાને પરશુરામને હાથે
મરણ પામતાં ગંગાજીએજ બચાવ્યા હતા.

કદપવૃક્ષ સમુ—આણુ વડે કોઈ પણ કાર્ય કરી શકે એવા.

પિતૃભયે—અર્જુનના નામથી ડરી જઈને.

પ્રત્યંયા—ધનુષની દોરી. પટુતા—ચપળતા, દક્ષતા.

યુવાન...દંડધારી—આ શ્લોકમાં વિરોધાભાસ છે. જે યુવાન હોય
તે તપસ્વી આશ્રમમાં ન હોય. ક્ષત્રિય જાતે છતાં બ્રાહ્મણનું
રૂપ ધર્યું છે ! રાજ્યો ન હોય તો લક્ષ્મી ક્યાંથી ઝાઝી
હોય ? દંડ ગ્રહે છે છતાં દંડધારી એટલે કોટવાલ નથી.

વંશસ્મૃતિ—પૂર્વજોનાં પરાક્રમની યાદગીરી.

પરિભવ—અપમાન, અવધીરણા.

કીચકો ગયા—કદાચ તેઓ પકડતે. બાકી રાજવીરોમાં તેને પકડે
એવો બીજો કોઈ નથી.

મારા કુષ્ઠ...પૌત્ર એ—એ કે અભિમન્યુ દ્રૌપદીનો પુત્ર ન હતો
પરંતુ એ સમયે સાવકાંપણનો ખ્યાલ પ્રચલિત ન હતો.
તેવોજ...થાક લાગ્યો—કદાચ અભિમન્યુએ તેની બાથમાંથી છટ-
વાને પ્રયત્ન કર્યા હશે.

વરં જ્યેષ્ઠ પેટ—સંસ્કૃતમાં તન્નિમાર્જિતોદરઃ છે. અહીં વંકાદર
શબ્દનો અર્થ લીધો છે.

પ્રિયતમસુત—પ્રિય પુત્ર; અથવા પ્રિયતમ અર્જુન અને પુત્ર અભિ-
મન્યુ. સંસ્કૃતમાં દયિતસુત છે અને દયિતના પણ
આજ પ્રમાણે જો અર્થ થાય છે.

સુતહીણા—કારણ કે હાર પામેલો અભિમન્યુ આત્મઘાત કર્યા
વિના રહેશે નહિ અને તેની પાછળ હું પણ તેમ કરીશજ
એવી માન્યતાથી.

પુત્રને આ—આ પુત્રને. કારણ કે અભિમન્યુ દ્રૌપદીનો પોતાનો
પુત્ર ન હતો.

તમારે તેની સાથે...વ્યાજ્ઞેક્તિમાં કહે છે.

બીજનું બાણ—બાણને બીજે છેડે (પુંજે) સૈનિકો પોતાનું
નામ લખતા. ત્રીજા અંકમાં તે સ્પષ્ટ થાય છે.

શૌંડીર્ય—અડાઇ. તુરંગ-અશ્વ.

મધ્યમ પિતા—કવિ ભાસે ભીમનેજ વચ્ચે ભાઈ ગણ્યો લાગે છે.

“મધ્યમ વ્યાયોગ” નામક નાટકમાં પણ તે એમજ લખે
છે:—“મધ્યમોઽહંક્ષિતેર્મદ્રઃ સ્નાતૃણામપિ મધ્યમઃ” ૨૮

એક હાથે ધરી—આગળ ભીમસેન પુત્રને મુખે પોતાની પ્રશંસા

સાંભળવા માટે અર્જુનને ધન્યવાદ આપી ગયોજ છે. અહીં પોતે પોતાની સ્તુતિ સાંભળે છે. આશ્ચર્ય તો એ છે કે હજુ એણે ગુપ્તવેશનો સ્કેટ ન કરવા જોટલું ધૈર્ય રાખ્યું છે !

૩૬૬ આણુ—ગાંડીવ. અર્જુન જ્યારે વનવાસ સમયે ઈંદ્ર પાસે સ્વર્ગમાં જવા નીકળ્યો ત્યારે શિવે માર્ગમાં તેની પરીક્ષા કરી પ્રસન્ન થઈ ગાંડીવ ધનુષ આપ્યું હતું.

૩૬૭નાં...ભીમસેન આ—આટલું સ્પષ્ટ થવા છતાં પાછળથી સંસ્કૃતમાં રાગને મુખે “ **बृहन्नले प्रविष्टा त्वमभ्यन्तरम् ।** ” એમ બોલાવ્યું છે. મને એ બૂલ લાગવાથી યોગ્ય ફેરફાર કર્યો છે.

દ્વાદશ વર્ષ પૂર્વ—ખરૂં જોતાં ત્રયોદશ જોઈએ.

ઉત્તરા વિષેની વાત—સંસ્કૃતમાં આ ભાગ ધણો અસ્પષ્ટ લાગે છે. ગુજરાતીમાં જેમ તેમ સમજાવ્યું છે.

અંક ત્રીજો.

રમાયતિ—નારાયણના અવતાર શ્રીકૃષ્ણ.

ધસ્યા શૂરા...ઝાહયો—ચારે લીટીમાં જાણી જોઈ ગજ શબ્દ વાપર્યો છે.

મુજ સુત ગણું—કવિ ભાસે બીજા કવિઓની પેઠે દુર્યોધનનો ઘણો કાળો ચિતાર આપ્યો નથી. (જુઓ ઉપોદ્ધાત.)

નહિજ કુલવિરોધે—દેવી દુર્યોધનની મહાનુભાવતા !

રિપુ સુત...રિપુને—અહીં ‘ રિપુ ’ શબ્દની પુનરૂક્તિથી વધારે ગૂઢ અર્થ સૂચ્યો છે. સરખાવો:-

કાલે સવારે સતીએ જાણેલો, હજી મુઠ્ઠી તો દુધથી ભરેલો;

આલ્સો કરાવા સતી-ધર્મ ભંગ * * * *

(ઇદ્રજીત વધ કાવ્ય. સ્વ. દો. કૃ. પંડયા)

ગરત--ખાડો. પદ્ધતિ--પાંચદળ.

અક્ષાત શો--અક્ષાતચક્ર (firebrand) જેવો. એક સળગતી વસ્તુને દોરીથી ખાંધી ગોળ ફેરવતાં જે અગ્નિનું ચક્ર દેખાય છે તેનું નામ અક્ષાતચક્ર. તેવીજ રીતે અભિમન્યુનો રથ એકજ હોવા છતાં તે એટલી ઝડપથી આખાં ક્ષેત્રમાં ફરી વળતો હતો કે તેના અનેક રથ છે એમ સર્વને લાગતું. ભાવાર્થ:-તેનો રથ ઘણોજ વેગવાળો હતો.

ખાગીર--હારનેસ, જીન, વગેરે. અશ્વનો સરંજામ. (આપસ્કર)

છાડું ત્યાં તો--કવિ અહીં અતિશયોક્તિ વાપરે છે.

નીલાંબર--હળધારી બળરામ. પુંખે-મુઠ્ઠે છેડે.

મારી પાસે અનુક્રમે--પહેલા અંકમાં દ્રોણાચાર્ય ' ભીષ્મને પહોંચું નમન થવું જોઈએ ' એમ દુર્યોધનને કહેછેજ.

પ્રકાશે...હશે--અહીં શકુનિ ફરીથી અર્જુનની મહત્તા કહ્યું છે.

(જુઓ શ્લોક ૪૩)

છે માર્ગ...ચાલવામાં--કેવી આડકતરી રીતે અર્જુનની પ્રશંસા કરી છે !

હૃદયમાં--અંકે અચાનક સમાપ્ત થતો લાગે છે !

ઓરિસ્સા દુષ્કાળ ફંડને મદદ કરો.

ઓરિસ્સાનો દુષ્કાળ વધે છે પણ ઘટતો નથી. તેમાં નવજીવનના વાંચનારાઓએ ખૂબ મદદ કરી છે પણ એટલી ખસ નથી. લાઈ અમૃતલાલ ઠક્કર ૫૦૦૦૦૩.ની માગણી કરે છે. જો તે ન મળે, તો કેટલાકને તો ભૂખેજ મરવું રહ્યું.

તા. ૨૬-૬-૨૦

મોહનદાસ ગાંધી

આપણા દેશના એક ભાગમાં આપણાં માઈલાંડુ ભૂખે ગરી રહ્યાં છે. તેમને મદદ કરવાની આપણી ફરજ છે. આપણે તન અને મનથી નહિ તો ધનથીયે મદદ કરી શકીએ તેમ છીએ.

એ હેતુથીજ આ પુસ્તકની અડધી ઉપજ અમે ઓરિસ્સા દુષ્કાળ ફંડમાં આપવાનો ઠરાવ કર્યો છે.

તમે આ પુસ્તક ખરીદો, તેથી આડકતરી રીતે તમેયે ઓરિસ્સા દુષ્કાળ ફંડને મદદ કરો છો એ ખરું, પણ એ મદદ પૂરતી નથી.

ભૂખે મરતાં આપણાં માઈલાંડુને શાં શાં દુઃખ પડતાં હશે તે વિચારો, તેમની વિટંબણાનો ખ્યાલ કરો, અને શ્રદ્ધા તથા શક્તિ અનુસાર તમારો ફાળો આપી મહાત્માજીની આજ્ઞાને સફળ કરો.

પ્રકાશક.

જનસમાજમાં ખાસ વખણાયેલી

નવલકથાઓ.

ગુર્જરી-મુંબાઈની શેઠાણી. સચિત્ર ૨-૦-૦	
મિલન-મંદિર. (સચિત્ર.) ૨-૦-૦	
કુમુદકુમારી. (સચિત્ર.) ૨-૦-૦	
રતિસુંદરી. (સચિત્ર.) ૨-૦-૦	
રત્નગઢની રંભા. (સચિત્ર) ૨-૦-૦	
સરોજસુંદરી-મુધરેલો જમાનો. ૧-૮-૦	
જીઓની રંગભૂમિ. ૧-૮-૦	
સંસાર શેત્રંજ ભાગ ૧ લો. ૧-૮-૦	
સંસાર શેત્રંજ ભાગ ૨ જો. ૧-૮-૦	
સંસાર શેત્રંજ ભાગ ૩ જો. ૨-૦-૦	
કર્મ-ખન્ધન યાને વિધવાની કર્મકથા. ૧-૮-૦	
વીર રોહાડ (વિરરસથી બરપૂર) ૧-૧૨-૦	
વિધિનું વિધાન. (સચિત્ર) ૧-૮-૦	
કુંદન અને કુસુમ ભાગ ૧ થી ૮	
દરેક ભાગની ૧-૪-૦	
સરસ્વતી (સામાજિક નવલ.) ૧-૪-૦	
વનવાસિની. (ઐતિહાસીક) ૨-૦-૦	
કુસુમલતા. ૧-૦-૦	
કુલિનકાન્તા. ૧-૦-૦	
કુસુમકુમારો ૧-૦-૦	
માનવ શયતાન. ૧-૮-૦	
પ્રેમપિંજર કે ખુની ખંજર. ૧-૮-૦	
સન્મિત્ર કે શયતાન. ૧-૦-૦	
વસંત-વિહાર. (ગરુડોનો ભંડાર) ૧-૪-૦	

